

NEGATIVE ORIGIN OF MODERN CAPITALISM, PLAGUE OUTBREAKS AND CORONA PANDEMIC OF GLOBAL CAPITALISM

MUSTAFA SAİD KURŞUNOĞLU

Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü,
Mail: mustafa.kursunoglu@omu.edu.tr

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3439-8371>

ABSTRACT

The Covid 19 pandemic has already gone down to history as a unique example of that stopped the globalized industrial and financial spinning wheel of capitalism which turning continuously for 300 years and its socio-economic life throughout the world, even for a while. Generally, given highlighted while determining the development of modern capitalism and the factors that reveal it; Renaissance and Reform processes, humanism movements, geographical discoveries, rise of cities and labor, the spread of monarchies, colonialism, social contracts, Protestant ethics, individualism, nationalism, scientific and philosophical paradigm changes, industrial production and finance that becoming an independent economic component. Negative phenomena such as natural disasters, climate changes, famine and hunger crises, wars and epidemics, which have emerged throughout history, are often dealt with indirectly. To assess the impact of a health-related problem on the functioning of global capitalism, 14th century plague outbreaks are significant. The relationship between these epidemics which lasted about two hundred years, and modern capitalism, has a negative historicity. This historical background, which is not visible at first glance, has emerged directly in today's epidemic with the effect of the phenomenon of globalization. Taking into account that the epidemics and its socio-economic consequences are caused by shaping the individual and social structures of Modern capitalism will provide historical depth in determining the direction of today's pandemic and economic processes.

Keywords: Capitalism, Globalization, Pandemic, Plague, Historical interpretation

Makaleye Ait Bilgiler

Makale Türü: Araştırma
Geliş Tarihi: 04.07.2020
Kabul Tarihi: 17.08.2020
Yayın Tarihi: 15.11.2020
Yayın Sezonu: Temmuz - Aralık

Makaleye Atıf Bilgisi

KURŞUNOĞLU Mustafa Said (2020). "Modern Kapitalizmin Negatif Kökeni, Veba Salgınları ve Küresel Kapitalizmin Korona Pandemisi", *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, sayfa aralığı: 138 | 169

muhafazakârdüşünce • yıl:16 - sayı:59 • temmuz-aralık 2020

MODERN KAPİTALİZMİN NEGATİF KÖKENİ, VEBA SALGINLARI VE KÜRESEL KAPİTALİZMİN KORONA PANDEMİSİ

MUSTAFA SAİD KURŞUNOĞLU

öz

Kovid 19 pandemisi kapitalizmin 300 yıldır aralıksız dönerek küreselleşmiş endüstriyel ve finansal çarkını ve buna bağlı olarak dünya genelinde yaşanan sosyal ve ekonomik hayatı bir müddetliğine bile olsa durdurması itibarıyla benzersiz bir ilk örnek olarak şimdiden tarihe geçmiştir. Genellikle Modern kapitalizmin gelişimini ve onu açığa çıkaran etmenleri tespitinde Rönesans, Reform süreçleri, hümanizm akımları, coğrafi keşifler, kentlerin ve emeğin yükselişi, monarşilerin yaygınlaşması, kolonyalizm, toplum sözleşmeleri, Protestan Ahlakı, bireycilik, ulusçuluk, bilimsel ve felsefi paradigma değişiklikleri, endüstriyel üretim ve finansın bağımsız bir iktisat ögesi haline gelmesi gibi nitelik ve dönüşümlere vurgu yapılır. Bu süreçlerde tarih boyunca açığa çıkan, doğal felaketler, iklim değişiklikleri, kıtlık ve açlık krizleri, savaşlar ve salgınlar gibi negatif olgular ise genellikle dolaylı olarak ele alınır. Sağlıkla ilgili bir sorunun küresel kapitalizmin işleyişine yönelik etkisini değerlendirebilmek için kapitalizmin gelişimi sürecine şekillendirici bir etki sağlayan 14. yüzyıl veba salgınları önemlidir. İki yüz yıl kadar süren bu salgınlar ile modern kapitalizmin arasındaki ilişki, negatif bir tarihselliğe sahiptir. Yaşanan değişimlerin ilk elden görünmeyen bu tarihsel arka planı, küreselleşme olgusunun da etkisiyle günümüz salgınında doğrudan açığa çıkmıştır. Modern kapitalizmin birey ve toplum yapılarının şekillenmesinde salgınların ve neden oldukları sosyo-ekonomik sonuçların dikkate alınması, günümüzdeki süreçlerinin yönünü tespitinde tarihsel bir derinlik sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kapitalizm, Küreselleşme, Pandemi, Veba, Tarih Yorumlama

Giriş: Pandemi'nin Ekonomik Tablosu

Aralık 2019'da ilk defa Çin'de resmi kayıtlara girerek tanınan Kovid 19 salgını 11 Mart 2020 tarihinde Antarktika hariç insan popülasyonununun olduğu tüm kıtasal yerleşim yerlerine yayıldığında, Dünya Sağlık Örgütü tarafından pandemi olarak ilan edilmiştir. Ekim 2020 itibariyle salgın 213 ülke ve benzeri yasal bölgelerden bildirilen yaklaşık 40.000.000 vakadan 1.100.000'inin ölmesine neden olmuş durumdadır (worldometer: 2020, 15 Ekim). Küresel salgının neden olduğu can kayıpları tarihteki benzerlerinin yüz milyonlarla ifade edilen boyutları ile kıyaslandığında sayısal olarak henüz oldukça küçük kalmakla birlikte, küreselleşmiş modern kapitalizmin yaklaşık 300 yıldır aralıksız dönen endüstriyel ve finansal çarkını ve dünya genelinde küresel olarak yaşanan sosyal ve ekonomik hayatı bir anda durdurması itibariyle benzersiz bir ilk örnek olarak şimdiden tarihe geçmiştir. Dünya Ticaret Örgütü, 2020 yılı verilerine dayalı olarak hazırladığı rapora göre Kovid-19'un etkisiyle küresel ticaretin 2020'de %13 ila 32 arasında küçülebileceğini tahmin etmektedir. Buna göre 2021 yılında bir toparlanmanın beklenmesi salgının müddeti ve politik cevapların başarısı ile ilişkili olacaktır. 2020 yılında ise neredeyse tüm bölgelerin ticaret hacimlerinde çift haneli düşüşlere Kuzey Amerika ve Asya'dan yapılan ihracatlardaki sert düşüşler eşlik edecektir (wto.org: 2020, 08 Nisan). Birleşmiş Milletlerin doğrudan yabancı yatırım endekslerini (FDI) esas alarak 2020 yılı için hazırladığı Dünya Yatırım Raporuna göre ise 2020'deki küresel doğrudan yabancı yatırımlarında bir önceki seneye göre %40'lık bir düşüş şimdilik beklenmektedir (World Investment Report, 2020, 6). Öte yandan IMF'nin 2020 Ekim ayı için hazırladığı rapora göre de küresel ölçekte büyüme de Haziran 2020 itibariyle beklenen (-) 4.4 negatif büyüme tahminini çok az bir farkla gerçekleştirmiştir. 2021 yılı için ise küresel büyüme beklentisi gelişmiş ekonomilerin hızla toparlanacaklarını gösteren veriler bazlı olarak 5.2 oranında tahmin edilmektedir (IMF, 2020: XV). Küresel ekonomik aktivitede neredeyse yarı yarıya bir düşüşe doğru giden ve üstelik nerede duracağı belirsiz olan bu sürecin sağlıktan eğitime, üretimden yatırıma, ekonomiden politikaya ve nihayet kültürden hayat tarzına değin her şeyi değiştirecek mediko ekonomik bir etkisi olması kaçınılmaz gözükmektedir.

Ekonomik gidişatın yönü hakkındaki bu tahminler ve matematiksel olasılıklar esasen Keynes'in doğa yasalarının temel karakterlerini tanımlamada ortaya koyduğu atomik ya da organik ayrımının önemini ortaya koymaktadır. Keynes'e göre maddi evrenin sistemi her biri kendi bağımsızlığına sahip ve diğerleri tarafından onaylanması bağlamında legal atomlar olarak isimlendirilebilecek temel yapılara ya da kanunlara sahiptir. Bununla birlikte kompleks

ilişkiler ağı şeklinde tezahür eden bir başka tür doğa kanunları da söz konusudur. Bu tür doğa kanunları ise karmaşık doğa yasaları arasındaki bağlantılardan doğmaları ve atomik yasaların arasındaki bir ilişki olmaktan çok öteye geçmeleri ile organik olarak isimlendirilmelidir. Eğer evrendeki her biçimleniş kendine ait atomik yasalara sahip olsaydı bir sürü bağımsız ve birbirinden farklı yasa içinde gelecek öngörüsü veya akıl yürütme gerçekleşemeyecekti. Dolayısıyla tümevarım geliştirmeye veya gelecek süreçler açısından tahminler yürütmeye imkân sağlayan şey de tikel yasalardan çok bu kompleks yasalar arasındaki bağlantılardan doğarak genele ulaşan organik yasalar olmaktadır (Keynes, 2004: 248 249). Dolayısı ile ekonomik evrenimiz de sosyal ilişkiler ağının kompleks bağlantıları olarak adlandırabileceğimiz organik bir yapı olması ile gelecek öngörüsü bakımından tahminler yapmaya ya da analogilere uygundur. Ancak bununla birlikte yine organik bir yapı olması nedeni ile Kovid-19 salgınının beklenmeyen darbesi gibi özünde temel bir belirsizliğe de sahiptir. Ekonomiyi organik bir evren olarak görmesi nedeni ile Keynes'in iktisadi bir tür ahlaki (moral) bilim olarak gördüğü şeklindeki yorumlar artmaktadır (Park ve Kayatekin, 2002:106). Sonuçta Keynes'in organik evrenin moral bilimi olarak gördüğü iktisadın bakış açısıyla salgın sonrasında ekonomik gidişatı nelerin beklediğine dair tahmin ve genellemeler olsa bile bunlar aynı zamanda tersi olasılıklara da açıktır. Küreselleşmenin gittikçe yoğunlaştığı ve bağlantı kompleksliklerin hızla arttığı bir dünyada organik olarak birbirine bağlılık ekonominin asıl gerçeği haline gelmektedir.

Genel olarak düzenli bir ekonomi içerisindeki Tıp, Tıp mesleği ve sağlık alanının ekonomik yönlerini inceleyen ve bir hastalığın hasta, hekim, toplum veya hükümet üzerindeki ölçülebilen ekonomik ve finansal etkisini içeren bir tanım olan mediko ekonomi (medical economics) adlandırmasının (NCI Thesaurus: 2020, 26 Mayıs) Kovid19 salgını karşısında çerçevesinin şimdiden dağıldığını söyleyebiliriz. Böylece bütünüyle finansal bulaşma (financial contagion) ile birleşen pandemik bir sosyal hayat olgusu ile karşı karşıya kalmış olduğumuz da söylenebilir.

Bu durum 2008 ekonomik krizinden bu yana giderek belirginleşen ve nihayet 2019 yılı itibariyle küresel ekonominin aksını belirleyici olarak açıkça ilan edilen Amerika-Çin Ticaret Savaşları konseptinin Kovid-19 salgını nedeni ile küresel ölçekte korumacı ve yerel yapıları güçlü tutmaya yönelik bir trendle kesişeceği belirtilerini şimdilik göstermektedir. Bir yandan kapitalizmin küreselleşme süreçlerinin artık sonlandığına ve yeniden yerel ya da bölgesel ekonomik düzenlere geçileceğine yönelik aceleci yorumlar söz konusu olurken, diğer taraftan kapitalist küreselleşmenin bu salgın vesilesi ile hedefi

olan dijital ve robotik çağa geçişi henüz dijital dünyanın dışında bulunan tüm biyolojik ve sosyolojik alanları sağlık sektörü öncülüğünde biochipler ile entegre etmekle gerçekleştireceği ve hatta buna başladığına yönelik pek çok yorum ve haber hızla yayılmaktadır.

Modern Kapitalizmin Yükselişinde Negatif Etmenlerin Değerlendirilmesi

Sağlıkla ilgili bir sorunun doğrudan ekonomik hayat ve endüstriyel üretimle ilgili küresel bir kriz konumuna dönüşmesi, sosyal hayat döngüsünde ve bireysel yaşam algısında önemli değişiklikleri tetiklemesi ancak tarihteki benzerleri ile kıyaslandığında anlam derinliğini bulabilecek ve aktüel konunun tespiti ile gelecek perspektifinin ne olabilirliği hakkında fikir yürütme imkân sağlayabilecek bir yapıya kavuşabilecektir.

Kapitalizmin gelişimi ve onu açığa çıkaran etmenleri tespitte tarih boyunca açığa çıkan, doğal felaketler, iklim değişiklikleri, salgınlar gibi negatif olgular genellikle ilk bakışta göz ardı edilir. Oysa bu etmenlerin değişimi tetikleme ve hatta uzunca sürdüğünde yönetme özellikleri vardır ancak insanlık kendisi ile övündüğü görkemli medeniyet binalarını ilk elden olumsuz nedenlere dayandırmaya pek de hevesli değildir. 14. yüzyıldan itibaren Avrupa'da modern kapitalizmin doğuşuna etki eden iki tür etmen söz konusudur. Bunlar ilki Rönesans, Reform süreçleri, hümanizm akımları, coğrafi keşifler, kentlerin ve emeğin yükselişi, feodal krizler, monarşilerin yaygınlaşması, kolonyalizm, toplum sözleşmeleri, entelektüalizmden modern felsefeye geçiş, Protestan Ahlakı, bireycilik, ulusçuluk, bilimsel ve felsefi paradigma değişiklikleri, endüstriyel üretim ve finansın bağımsız bir iktisat ögesi haline gelmesi gibi pozitif olarak nitelendirebileceğimiz etmenlerdir. Diğeri ise 14. yüzyıldan başlayarak yaklaşık üç asır boyunca devam eden Kara Ölüm (Black Death) veba salgınları, yine bu yüzyılda yaşanan iklim değişikliklerinin neden olduğu büyük kıtlık ve açlık, 1453 Castillon Savaşı ile sona eren feodalite ve imparatorluk eksenindeki Yüzyıl Savaşları, Osmanlıların Akdeniz ve Balkanlarda yerleşmeleri, 1618-1648 Katolik güney ile Protestan Kuzey arasındaki 30 Yıl Savaşları gibi doğa ve insan kaynaklı negatif etmenlerdir.

Hiç şüphesiz bu negatif etmenler içinde Yersina Pestis bakterisinin sebep olduğu veba, 1347 Sicilya-1720 Marsilya arasında neredeyse her yirmi yılda bir kentten kente gezerek tekrarlayan konumu ile tüm Avrupa tarihinde olduğu kadar kapitalizmin de şekillenmesinde etkili olmuştur. Tarihi kayıtlarda Kara Ölüm olarak adlandırılan bu salgının veba olup olmadığına yönelik

önemli tartışmalar olmakla birlikte, asıl olan çözüm bulunamadığı için sürekli tekrarlayan ve adeta gündelik hayatın içinde kanıksanan ve zamanın akışının doğal bir parçası haline gelen bir felaketin toplum ve birey hayatını şekillendirici etkisidir.

Avrupa’da modern kapitalizmin ortaya çıkışında veba salgınlarını doğrudan bir etki olarak değerlendirmek noktasında Marx’ın kapitalizme yönelik eleştirel bakışına dayalı olarak Marksist tarihçiler öne çıkmaktadır. Diğerleri ise salgının yol açtığı etkileri genellikle ahlaki açıdan değerlendirme eğilimindedirler (Gottfried, 1985: xiv, xv). Marx (1818-1883) ilk defa İngiltere’de 1349’da yürürlüğe giren İşçiler Yönetmeliğinin (Statute of Labaurers) yayınlanmasını nüfusu ve iş gücünü kırıp geçiren 1347 veba salgınının sağladığını belirtmektedir. Böylece artık işçiyi ucuz fiyatlarla kolayca sömürmenin zora girmesi ve kıymeti yükselen işgücünün kontrol altında tutulması hedeflenmiştir. Bu ise kapitalizm açısından gerçekte dolaylı bir sebepten çok dolaysız bir bahaneden ibarettir (Marx, 2019: 265). Zira salgının emeğin kıymetini yükseltmekle ekonomiye olan tesiri sermaye-emek diyalektiğinde emek açısından dolaylı bir neden iken aynı durum sermaye açısından çalışma günlerine odaklanmaksızın sadece ücretleri salgın öncesindeki durumunda tutmaya yönelik dolaylı bir bahane sağlamıştır. Yine Marx emek aleyhindeki kapitalist sömürüyü bir bakıma kapitalizmin kaynağına da atf yapan bir tanımla işçinin yalnızca üretim sürecine hizmet ettiği, kendiliğinden gelişmiş, vahşi bir çürümenin vebası olarak değerlendirir (2019: 468). Esasen vebanın yok ettiği nüfus ve iş gücü kaybı nedeni ile 1349’da III. Edward tarafından çıkarılan ve 1351’e değin üzerinde çeşitli revizeler yapılan işçilik yönetmelikleri, ücretlerin her yerde birbirine uygun olmasını, ürün fiyatlarının kontrolünü istemekte ve 60 yaşının altındaki işçilerin yüksek fiyatlarla başka lortlar tarafından ayarılmasını yasaklamaktaydı. Toynbee’ye göre 1349-1351 İşçiler Yönetmelikleri ücretlerin ve günlük yemeğin her yerde veba öncesi seviyelerde tutulduğu bir çalışma rejimi ile işçi göçünü ve haksız rekabeti önlemeyi hedeflemiştir. Ona göre iş gücünde hareketliliğin gereğini kavrayamayan Orta Çağ yöneticileri, artan dilenci ve fakir nüfus için fiyat ve ücretleri sabitlemenin yanı sıra yeni düzenlemelere de yönelmek zorunda kalmışlardır. 1388’de yayınlanan sonraki Statü (Cambridge) ise 1598’deki dilencilığı yasaklayan ve fakirlik yardımlarını işçi maaşından aşağıda tutan İngiliz Fakirlik Yasasının doğmasına neden olmuştur. Cambridge Statü’sü öncelikle iş göremez ve çalışabilir fakirler arasında bir ayırım yapmış, iş görebilir fakirlerin buldukları bölgede komşuları ya da kiliseler tarafından bakılmadıklarında, bu imkânı sağlayan herhangi bir yere

göçlerine buldukları yere ait bir izin mektubuna sahip oldukları sürece imkân sağlamıştır. Salgın sonrası meydana gelen bu değişimler her ne kadar başlangıçta Orta Çağ'ın geleneksel düzenini sürdürmeyi hedeflemiş olsa da işçilerin sınıfsal statülerine, iskân yasalarına ve ulus birliğine giden bir dizi sosyo-politik değişimi şekillendirmiştir (Toynbee, 2011: 97). Dolayısıyla süreç 1701'de ilan edilen ve Katolik-Protestan çatışmasında iskânı karşılıklı düzenleyen yasaya (Settlement Law) ve Büyük Britanya Krallığının birleşik biçimlenmesine giden yolu da hazırlamıştır.

Öte yandan özellikle kıta Avrupa'sında modern kapitalizmin yükselmesi ile Protestan ahlakı arasında doğrudan bağ kuran Max Weber'e (1864-1920) göre de İngiliz Tarihinde vebanın yerini bakteriyolojiye göre ele almak kadar bu salgını sosyo-kültürel yapıya ve değerlerin oluşumuna etki etmiş bir koşul olarak değerlendirmek de mümkündür. Zira bu salgınların olmadığı bir dünyada tarihin ve insan davranışların şekillenmesi farklı bir bağlam içerebilir bir mahiyettedir. Bu durumda salgın ve benzeri olaylar insan eylemleri için anlaşılabilir bir temel sağlayabilir (Weber, 1975: 141, 142).

Liberal ekonominin önde gelen temsilcilerinden Adam Smith (1723-1790) ise olayları değerlendirirken öncelikle onları iç ve dış nedenler olarak ikiye ayırır. Dış nedenler içinde söz konusu ettiğimiz salgınlar, savaşlar ve benzeri olaylar yer alırken, iç nedenler ise duygusal derinlikte düşünce ve tasarımlar olarak en temelde gerçekliği temellendirir. Ona göre duygusal nedenlere ve insanın iç dürtülerine inmeyen tarih yazıları cansız ve donuk-turlar (Smith, 1983, L 17: 96). Dolayısıyla ona göre esas olan veba salgını olsa da olmasa da insanın her durumda düşünce ve kanaatlerini oluşturan asıl bu duygusal derinliktir (Rothschild, 2002: 26). Smith için bu duygular içindeki en temel dürtü ise insanın her durumda zengin olma tutkusuna sahip ahlaki bir varlık oluşudur. Ona göre, İngiltere örneğinde açığa çıkan kapitalist düzenin asıl temel ilkesi, her insanın ya da halk ve ulusun durumunu iyileştirmek için tek biçimli, sabit ve kesintisiz bir çaba göstermesi, bu iyileştirmenin zenginlik ile elde edilebileceği anlayışına dayanmaktadır (Smith, 2007: 268). Ancak Smith'in bu duygusal yaklaşımı merkeze alınsa bile salgınlar gibi negatif faktörlerin söz konusu duygusal temeli aynı basınca maruz kalmayan dünyanın diğer bölgelerine oranla fazlasıyla ajite edici bir etkiye sahip olduğu söylenebilir.

Orta Çağ bilimcisi Verlinden de 14. asrın büyük salgının İspanya ve Avrupa'da politik, sosyal ve ekonomik yapının temel karakterini radikal bir biçimde değiştirecek derecede önemli olmadığını, nüfus kaybı ve üretim oranları gibi kontrol edilebilecek istatistik verilerin yokluğu nedeni ile savunmaktadır

(Bowsky, 1971: 89). Ruiz'e göre ise Kara Ölümün her şeyden önce psikolojik ve kültürel etkilerini göz ardı etmek yanlış olacaktır. Özellikle sanat ve edebiyat alanında ölüm merkezli bu güvensiz ve korkulu ortamın sürekli tekrarının neden olduğu reaksiyonları gözlemlemek mümkündür. Realize olmuş ölüm korkusunun bireysel ve toplumsal yaşama olan etkisi, yaygın duygusal ve kültürel bir olgu olarak açığa çıkmıştır. Bu nedenle Orta Çağ'ın bu ünlü salgını, yalnızca Hıristiyan Avrupa için değil aynı zamanda Orta Doğu İslam Dünyası açısından da lortlar, yerel emirler ve köylüler arasındaki ilişkiler bağlamında değerlendirilmelidir. Yine kentsel kurumların yükselmesi ve aristoklasi karşıtı monarşi güçlerinin açığa çıkışı ve Hıristiyan olanlarla olmayanlar arasındaki ilişki bağlamı, bu salgını değerlendirmenin ana çerçevesini teşkil etmelidir (Ruiz, 1998: 62). Kanaatimizce bu noktada söz konusu salgının doğrudan radikal değişimlere temel olan bir nedensellikte ele alınmasından çok, tarihsel süreci şekillendirici bir etkisi olduğu dikkate alınmalıdır. İklim değişiklikleri, kıtlık ve açlık sorununun da eşlik ettiği salgınlar, negatif bir faktör olarak değişimi şekillendirmiştir. Bu bakımdan nüfus değişimleri ve ekonomik verimlilikle ilgili yeterli doğrulanabilir istatistik veri olmadığı yaklaşımı, tarihi metinlere dayalı tüm çalışmaları bir anda devre dışı bırakabilecek kolaycı bir bahane olarak gözükmektedir. Basitçe böylesi bir salgının ve diğer etmenlerin hiç yaşanmamış olduğu düşünüldüğünde tarihsel akışın yönünün değişip değişmeyeceğini söyleyebilmek kolay değildir.

İklim Değişimlerinin Kapitalizmi Şekillendirici Etkisi

Modern kapitalizmin doğuşunu netice veren bu tür negatif etmenlerin dayandığı doğal arka plan genellikle iklim değişimleri olmuştur. Günümüzdeki küresel sorunlar da sıklıkla iklim değişikliği olgusu ile birlikte ele alınmaktadır. Esasen eriyen buzullar üzerinden yaşanan iklim değişiklikleri, tarihin akışında etkili olmuş; kıtlıklar, göçler, savaşlar ve farklı salgınların öncü koşullarını hazırlamıştır. İklim değişimleri ile bunun neden olacağı yeni tehlikeler bağlamına giren şeylerden birisi de virüslerdir. Yaklaşık 25 milyon yıldır buzullar nedeni ile izole bir kıta olan Antarktika'nın karanlık, soğuk ve nemli ortamında varlığını sürdüren henüz bilinmedik pek çok virüs yaşamaktadır (Rastrojo ve Alcamı 2018: 43). Antarktika Okyanusu boyunca eriyen buzullarda bulunan bazı virüsler bakteriyel konakçı üretimi arttıkça litik (lysogenic) döngüye geçme ve kendini çoğaltma kabiliyetine sahiptir ve bu nedenle bilim insanlarıncı mevsimsel dönem bombaları (seasonal term bombs) olarak da değerlendirilmektedirler. Dolayısıyla buradan diğer okyanuslara deniz canlıları aracılığı ile geçerek küresel salgına sebep olabilecek pek çok potansiyel tehlike her zaman

söz konusudur (Weynberg, 2018: 22). Günümüzde Antarktika buzullarının erimesinin hızlanması neticesinde açığa çıkan küresel iklim değişimleri ile sıcaklık artışı ya da yağış düzensizlikleri gibi olgular, genellikle atmosfere salınan karbon monoksit, ozon ve metan gibi sera etkisi gösteren ilave endüstriyel atık gaz etmenleriyle açıklanmaktadır. Ancak iklim değişimi olgusu atık gazlar kaynaklı yeni bir olgu olmayıp, bölgesel ya da küresel anlamlarda son bin yıllık kısa tarihimizin akışı içerisinde bile önemli değişikliklere neden olmuş doğal bir fenomendir. Tarihteki ünlü veba salgınlarında da bölgesel ve yerel iklim değişimleri ve bunun neden olduğu kıtlık ve açlık gibi sorunlar hastalıkların yaygınlık kazanmasında belirleyici olmuştur. Nitekim 6. yüzyıldaki Jüstinyen Vebasının kaynakları arasında gösterilen Mısır'ın kadim göreneklere hakkında bilgi veren Mes'udi'nin (853-956) aktardıklarına göre Nil nehrinin suları Haziran'dan başlayarak Eylül ayına kadar artmakta ve etrafına yayılarak sulamayı kolaylaştırmaktadır. 17 zira'lık (yaklaşık 12- 15 metre) bir taşma çok verimli bir hasada neden olmakta ve kemirgen hayvanları da bu arazilerden uzaklaştırmaktaydı. Ancak nehir iklim değişikliğine bağlı olarak yağın fazla yağmurlarla 18 zira taşıdığına fazla su nedeni ile hem ekili arazilere zarar vermekte hem de fazla taşkın sonucu yayılan hayvanlar nedeni ile veba tehlikesi baş göstermekteydi (Mes'udi, 1971: 355, 356).

Küçük Buz Çağı olarak adlandırılan ve 13. yüzyıldan 15. yüzyılın ortalarına kadar devam eden iklim değişimi döneminde buzullar okyanuslardan kuzeye doğru ilerlemiş, serin yaz mevsimleri ve sürekli yağışlar 1315-1317 arasında Avrupa'da büyük kıtlıklara neden olmuştur. Küçük Buz Çağında esen serin rüzgârlar Doğu'yu ve Avrupa'yı Atlantik havası ile daha nemli hale getirmiş, ardından sıcak çöl rüzgârları Afrika'dan Orta Asya'ya doğru esmeye başlamıştır (Byrne, 2012: 213). Salgının kaynağı ile ilgili bir diğer muhtemel versiyona göre de 1300'lerden hemen sonra Küçük Buz Çağının neden olduğu iklim değişikliği ile Gobi çölünün hastalık taşıyan kemirgenleri Orta Asya'dan daha doğuya doğru hareket ederek 1330'da Moğol İmparatorluğunu veba salgını ile tanıştırmışlardır. Ardından hastalık İpek Yolu güzergâhında ilerleyen Moğol orduları ve kervanlar aracılığı ile Hazar ve Karadeniz üzerinden yayılmış ve nihayet İtalya'ya taşınmıştır. Böylece 17. yüzyıla değin yaklaşık iki asır boyunca Avrupa'nın farklı bölgelerinde tezahür eden veba salgınları, fareler ve pireler üzerinden tarihin akışını değiştirmeye devam etmiştir (Clingan, 2015: 54, 55). Bununla birlikte salgın hastalıklar hakkında oldukça ketum olan Çin kaynaklarında ilk resmi veba vakası Doğu Han Hanedanlığı döneminde MS 204-227 yılları arasında ve ikincisi Ming Hanedanlığı döneminde 1644-1551 arasında (Li, Ma ve dgr.,

2020: 138) ve son olarak da 1894'de Hong Kong'da açığa çıkan salgınla ilgili olarak öne çıkmaktadır. Ancak salgının kaynağını doğu olarak gösteren bu kabuller söz konusu iklim değişikliğini ağır bir kıtlık ve açlık krizi olarak 1315-1317 arasında yaşayan ve Floransa banka iflaslarına giden, ardından 1345'te Valley vadisindeki büyük sel ve 1346'daki kıtlıkla boğuşan Avrupa (Hearder ve Morris, 2001: 97) için de uygun gözükmemektedir. Kemirgenlerin Avrupa'nın Akdeniz kıyılarında yaşayan insanların hayatlarında kıtlığın etkisi ile beslenme kaynakları arasına girmiş olması ya da artan kemirgen nüfusuna dayalı pire taşıyıcılığı her yönde çok muhtemeldir (Webber, 2012: 242). Ancak 1347 salgının yayılma nedeni olarak gösterilen fare ve kemirgenler ile parazitleri yaklaşımını doğrudan elimine ederek salgının insanda yaşayan parazitler nedeni ile yayıldığına yönelik yeni bir çalışma da mevcuttur (Dean, Krauer et al. 2018). Bu çalışmaya göre ise salgının yayılması ve sürekliliği gündelik hayat alışkanlıkları ile bağlantılıdır. Veba patojenlerinin MÖ 3000'lerden itibaren Avrupa'da da bulunduğu göz önüne alındığında hastalığın kıtlık dönemlerinde farklı bölgelerde açığa çıkma ve ticaret yolları ile devreden bir yayılma gösterdiği anlaşılmaktadır.

Yine benzer bulgulara sahip oldukları için 1347'deki salgında ortaya çıkan veba türünün (bubonic) viral kanamalı ateş ve benzeri hastalıkların bir karışımı olarak açığa çıkmış olma ihtimali de vardır (Buell ve Fiaschetti, 2018: 116). Son zamanlarda yapılan araştırmalara göre Kara Ölüm olarak isimlendirilen 14. yüzyıl salgınının olası kaynakları arasına solunum yoluyla bulaşma belirtilerinin kayıt sıklığı ve dönem itibarıyla Kuzey Avrupa'da yaygınlığı bilinen şarbon hastalığı da girmiştir (Dolls, 1977: 159). Buna göre şarbon, veba ve tularemi patojenleri uygun çevresel koşullarda farklı konakçılarda birbirleri ile genomik mutasyona girme potansiyeline yüksek oranda sahiptir (Keim, ve Wagner, 2009). Muhtemelen farklı patojenlerin yol açtığı yeni bir salgın, zaten mevcut olan vebaya bağlanmış olabilir. Nitekim 1342'de Venedik de yaşanan vebaya benzeyen bir salgında %1'lik bir ölüm oranı açığa çıkmış ve şehir yönetimi son iki yılda gelenlerin şehri hemen terk etmesi kararını almıştır. Dolayısıyla kabul edilebilir sayılardaki salgınlar ve bunlara karşı tedbirler, bir takım ilaç kullanımları yerel rutinler olarak tüm dünyada zaten vardır (Boys ve Stewart 1997: 290). 1347 Kara Ölüm ise korkunç boyutları ve tekrarlayan dalgaları ile birden fazla hastalık ve salgının kesiştiği bir süreç görünümündedir.

Azalan Nüfus ve Değerlenen İş Gücü

14. yüzyıl Kara Ölümün sosyo-ekonomik, politik ve kültürel etkileri hakkında pek çok analiz ve değerlendirmeler söz konusu olmuştur. Bunların içinde durumu modern dünyayı yapan şey olarak değerlendirenler bulunduğu gibi, onun etkilerini oldukça sıradan bir biçimde ele alanlar da olmuştur. Cantor'un da belirttiği gibi bu tür çalışmalarda ilk elden ortaya çıkan şey, gelecekte yaşanacaklara ışık tutması açısından insanların salgın karşısındaki durumlarını, toplumların salgın içindeki konumlarını tüm yönleri ile ele alarak bu dönemler ve içindeki insanların tecrübeleri ile varoluşsal bir iletişim kurabilmektir. Bu ilk bakış açısı mikroskobik bir detay incelenmesine odaklanmaktadır. İkinci olarak ise tarihin akışı içerisinde önce tıp ve biyo-medikal alanların gelişim süreçleri açısından bu dönemin tedavi uygulamalarını ve hastalığa yaklaşımlarını incelemekten başlayarak makro bir bakışa yükselip, nihayet insanlık tarihi içinde özel anlamda Hristiyanlığın 3. Milenyumunun şekillenmesine kadar ulaşabilmektedir (Cantor, 2015: 10). Dolayısı ile 14. yüzyılda başlayarak yaklaşık iki yüzyıl aralıklarla devam eden salgının sıra dışı etkilerinin analizi geniş ölçeklerde spekülasyonları da beraberinde getirmektedir.

Byrne'nin verdiği bilgilere göre Avrupa genelinde 1347-1349 arasında Sicilya'da başlayan ve aralıklı olarak şehirden şehre gezen veba salgınları nedeni ile ölenlerin oranı tahmini olarak toplam nüfusun %33'ü kadar yaklaşık 25 milyonluk bir rakam ya da toplam nüfusun %60'ına tekabül eden 48 milyonluk bir rakam civarındadır (Byrne, 2012: 108). Nüfusunun neredeyse yarısını kaybeden Avrupa için salgın büyük ekonomik buhrana neden olmuştur. Hollanda, nüfusunun neredeyse %25'ini kaybetmiş, İngiltere ve Güney Fransa ise bu dönemde nüfuslarının yarısını kaybetmişlerdir. Yine Floransa 1340'da 100.000 kişilik bir şehir iken, 1401'de bu nüfus 60.000'e düşmüş ve 1427'de ise 37 bine gerilemiştir. Paris ise 200.000 kişilik nüfusunun yarısını 15. yüzyıl boyunca kaybetmiştir (2012:110). Bu korkunç nüfus kaybı hayatın her alanını etkilemiş ve üreticiler ile tüketiciler, zenginler ile fakirler, borç verenler ve borç alanlar, şehirliler ve köylüler birlikte bir ekonomik krizin sarmalına girmişlerdir. Clingan'ın da belirttiği gibi eğer Avrupa, 1320'lerde sermaye ve emek arasındaki bir dengeye yaklaşmış olsa bile, ki bu da kapitalizmin daha fazla gelişmesini durdurup onu sabit hale getiren bir etmendir, nüfusu alt üst eden veba, kesinlikle bunu da alt üst ederek daha önce olmadığı ölçüde emeği kıymetli hale getirecekti. Nitekim salgının yok ettiği nüfus sonrasında değerleri artan derebeylik köleleri malikâne ve çiftliklerdeki işleri için daha fazla haklar istemeye, yaptıkları işleri durdurmaya ve maaşlarını yükseltme isteklerini cesaretle savunmaya başlayabilmişlerdir (Clingan, 2015: 55).

Byrne'nin aktarımlarına göre salgın sürecinde borç verenler artık borç verecek güce malik olmadıkları gibi borç ödeyenler de ödeme gücünden yoksun hale gelmişlerdir. Usta zanaatkârların kayboluşuna gündelik işçilerin yokluğu eşlik etmiş, kırsal alanlarda da çiftlik ve köylerin çeşitli alanlarda uzmanlaşmış kişileri salgın esnasında ölüp gitmişlerdir. Terk edilmiş evler çoğalmış, vergi ödemelerinde büyük düşüşler baş göstermiştir. Köylüler yarı yarıya terk edilmiş kasabalarda yeni bir hayat ümidi aramaya başlamış, araziler ekilmemiş ya da biçilmemiş halde bırakılmıştır. Böylece kırsal ya da şehir fark etmeksizin 15. yüzyıl Avrupa'sı salgın sorası bir enkaz haline dönmüştür. Arazilerini işletebilmek ve iş gücü sıkıntısını aşabilmek için Lortlar, özel ücret ve tazminatlar ilan etmişler ya da ellerindeki malların bir kısmını paraya çevirerek kölelerini işçilere ve köylüleri de çiftçilere dönüştürme yolunu seçmişlerdir. Kuzey İtalya'da şehirli tüccarlar ucuzlanmış arazileri satın aldılar ve ancak çalışanlara üründen pay vermek sureti ile yeniden ticari üretime geçebildiler. Salgın ilk darbesini 1347-1351 arasında indirdikten sonra onar yıllık periyotlar halinde artçıları ile 16.yüzyıla değin devam etti. Zirai ürünlerin fiyatları salgın sonrasında hızla yükselmekle birlikte 1370'lerde tekrar stabilize oldu. Sanat kolları ve mimarlık alanlarında yeterli eleman yokluğu bu alanların alt sınıflardan kifayetsiz kişilerce doldurulmasına neden oldu. Hayatta kalanların salgın kurbanlarından arta kalan servet, işgücü, arazi ve diğer mülk ve mallar açısından kazançları ise oldukça büyük olmuştu. Hızla toparlanan geride kalanlara kalan bu büyük ve harcanabilir gelir, lüks mallara yönelişi ve beraberinde ithalat ile yerel üretim ve bölgesel ticaretin artışı getirdi (Byrne, 2012: 128). Küçük köyler daha büyük komşular lehine kayb oldu, özellikle İngiltere'de daha büyük bölgesel merkezler büyüdükçe daha küçük kasabalar durgunlaştı. Hayatta kalan çiftçilerin işletmeleri büyümüş, artık nüfusu kalmamış mahalleler birleştirilerek, kalan servet birkaç kişinin elinde toplanmıştı. Bu süreç içinde en hızlı büyüyen yapı ise şehirlerdir. Hızlı bir göç akımı ile ustalar, çıraklar, hizmetçiler kırsaldan gelerek şehirleri doldurmaya başladılar. 1340'ların İngiltere'sinde 3000 kadar lisanslı pazar kasabası var iken 1550'lerde bu sayı 600'e düşmüştü. "Bölgesel lortlar mekân olarak küçülen ve fakat sermaye bakımından güçlenen ekonominin faydalarını yakalamaya çalıştıkça, fuarların sayısı arttı ve bunlar ekonomik verimlilik açısından kendi alanlarında giderek daha uzmanlaştı. İhtiyaç duyulan hazır iş gücü olarak kadınlar, artık pek çok yerde ekonominin bir parçası haline geldi. Kadınlar salgın süreçlerinde kaybettikleri kocalarının yerini aldılar, yeni beceriler kazanarak, dokumacı ve biracılık gibi mesleklerde ilerleyerek hizmetçi sahipleri haline dönüştüler. Kadınlar işgücündeki ve ticaretteki

konumlarını arttırıp ve bu nedenlerle doğum yapmaktan kaçındıkça da nüfusun tekrar artışı ve zenginliklerin paylaşılmasını azaltan bir etkiye sahip oldular” (2012: 128). 15. yüzyıl boyunca yavaş nüfus artışı, hala devam eden salgın, kıtlık gibi nedenler Avrupa ekonomisini baskılamaya devam etti. Nihayet 16. yüzyılda Avrupa şehirleri salgına karşı yapabileceklerini ortaya koymaya başladılar. Bunlar ev ya da o dönemde vebalılarının hastaneleri haline gelen yerlerde (pesthouses) karantina uygulamasına başlanması, karantina altına alınan kişiler ve mallar hakkında resmi kayıtların tutulması ve halkın gerçekleştirdiği toplanmaların düzenlenmesi şeklinde ortaya çıktı. Ticaretler hızla şehirlerden kasabalara uzanan bir ağa kavuşurken, bir şehirde merkezi hükümetçe veba salgını ilanını o şehrin ekonomik olarak düşmesine yeterli olmaktaydı. Salgın ilanları bu nedenle ödenemeyen borçlara yönelik ünlenmiş uzun süreli davaların açılmasına neden oldu. Kurbanlar ve fakirler komşu bölgelerden gelen yardımlara ve ödemelerden yoksun bırakıldılar (Byrne, 2012: 128). İtalyan şehirlerinin halk sağlığına yönelik harcamaları özel masraflara dönüşerek, tıbbi araç ve gereçler, personel, hastaneler, müfettişler, ceset toplayıcılığı ve defin işlemleri, ev temizlikçileri ve dezenfekte ediciler için özel ödemeler sıra dışı harcamalar haline gelmişti. Gıda ve diğer zorunlu ihtiyaçlar için olan pazarlar çökmüştü. Hükümetlerin ve şehir yönetimlerinin hayatta kalanlar için yiyecek tedarikine zorladığı bu pazarlar bütünüyle zarar görmüş durumdaydılar. Fiyatları düşürmek amacıyla fakirler ve hata kimi yerlerde kurbanlar sınır dışı edildiler. 15. yüzyıl boyunca tüm Avrupa’da etkili olan veba salgını kaynaklı nüfus azalması nedenli ekonomik kriz, paylaşımında gücü ve serveti yükselen yeni sınıfların lüks maddeler sınıfına giren Doğu ürünlerine olan rağbetini arttıracaktır. Böylece Avrupa’nın Doğu ile olan ticaretinde Akdeniz’e alternatif yol bulma çabaları Atlantik üzerinden yeni yolların ortaya çıkmasına neden olacaktır. Öte yandan Manorializm olarak bilinen Avrupa’nın geleneksel derebeylik ya da lortluk sistemi bu yeni fırsatların köylüler için meydana getirdiği yeni imkânlar doğrultusunda ekonomik olarak çökecektir. Yine gerek işgücü azlığı gerekse de iş gücü fiyatlarındaki hızlı yükseliş ve kalite arayışları, bazı işgücü tasarrufu cihazlarının icat edilmesine ve teknik alandaki gelişmelere sebebiyet verecektir. Belki de bu dönemdeki iş gücü krizinin yol açtığı sonuçlar açısından matbaanın yaygınlaşması (1450) en belirgin örnek olarak tarihe geçecektir (2012: 129).

Kanaatimizce atıl vaziyette kalmış ve yükselen Doğulu güçler karşısında sıkışmış bir vaziyetteki Orta Çağ Avrupa’sında salgının, önce nüfusun neredeyse yarıya yakın oranında azalmasına ve iç gücünün hiç olmadığı kadar değerlendirilerek kendi başına bir olgu haline gelmesine, feodal toprak

sistemlerinin çökerek yeni toplu nüfus ve üretim alanlarının ortaya çıkmasına, dini ve kültürel kimliklerin dışlayıcı bir tavırla yükselmesine ve ardından da topyekûn tüm sistemin sorgulanarak kendi sınırlarının ötesindeki dünyaya modern endüstriyel ve aydınlanmacı yeni paradigmayla geçişe tek başına etki eden ana faktör olarak görmek spekülasyona açık bir durumdadır. Bu nedenle daha önce belirttiğimiz üzere değişime etki neden pozitif ve negatif etmenler içinde birisi olarak onu incelemek önem kazanmaktadır.

Salgını merkeze alarak tüm olayları açıklamaya çalışan bu tür yaklaşımları değerlendiren Belich'e göre Baskılar ya da İskoçlar gibi bağımsızlık tutkunu toplumlar onu modern dünyanın yapıcısı olarak tanımlarken, kimi yazarlar ise onu Avrupa'nın soylu ailelerinin evlilikleri üzerinden merkezi devletlere sahip olmasının tetikleyicisi olarak görmektedir. Yine salgını uzun dönem nüfusunun kontrol edici faktörü olarak ya da soylular ile köylüler arasındaki ilişkiyi yeniden düzenleyen bir etmen biçiminde tanımlayanlar da vardır. Benzer şekilde Batı Avrupa'da salgın, bedelsiz emeği sona erdiren şey olarak görülürken, Doğu Avrupa'da ise ikinci serflikin gelişi olarak değerlendirilmektedir (Belich, 2016: 96). Belich sonuç itibarıyla Tarih mesleğinin, karmaşık tarihsel sorunlara yönelik determinizmlerden, ana değişkenlerden ve sihirli değnek çözümlerden anlaşılır bir şekilde şüphelendiğini belirtmekle birlikte. Yine de Kara Ölüm salgınının sadece nüfusu yarı yarıya düşürmekle kalmayıp aynı zamanda altın, gümüş mal, bina, hayvan, arazi ve benzeri şeylerin kişi başına düşen ortalama payını ikiye katlamasına vurgu yapmaktadır. Ona göre "sıradan bir kıtlık olayı bile açlık çeken insanları damızlıklarını ve tohumluk mısırlarını yemeye götürürken; insanların nüfus olarak yarı yarıya azalması ve diğer her şeyin bu nedenle herkes için ikiye katlanmasının potansiyel olarak devrimci bir etkisi yoksa, neyin olacaktır?" (Belich, 2016: 96, 97). Görüleceği gibi yapılan değerlendirme ve analizlerde merkez noktayı hastalık nedeni ile azalan nüfus ve attan servet dikotomisi oluşturmaktadır. Modern dünyanın küresel nüfus artışını mal ve kaynakların paylaşımı açısından sorunlu gören yaklaşımı artan nüfus, azalan servet dikotomisi ile bu bakış açısını tamamlamaktadır. Bu tür değerlendirmelerin asıl sorunlu tarafı salgınlar yoluyla zenginliklerin arttığı ve eskisinden daha iyi olan yeni bir dünyanın inşasına yol açıldığını iddia ederek, virüsler veya biyo-kimyasal ürünler üzerinden yürütülecek nüfus planlamalarına karşın politik bilinç ve hassasiyetleri törpülemeye yaramakta oluşudur.

Batı dünyasında yükselmeye başlaması ile 14. yüzyılda başlayan veba salgınları arasında çeşitli perspektiflerden kurulmaya çalışılan anlam ilişkisi, günümüzde yaşanan salgın ile de ne tür tarihsel reflekslerin uyanabileceği

ya da salgının etkilerini küresel ölçekteki algı boyutunda yönetmeyi deneyerek ulaşılmak istenen ekonomi-politik hedeflerin neler olabileceğine ilişkin önemli ipuçları barındırmaktadır. Basitçe birbiri ardı sıra değişik aralıklarla küresel dolaşıma girebilecek virüsler üzerinden yürütülebilecek manipülasyonlar için kimi tarih yorumcuları önemli bir ön hazırlığı oluşturmuşlardır. Modern dünyanın, özgürlükler ve demokratik değerlerin asla değişmeyecek olan eski dünyayı yıkan Kara Ölüm ile geldiğini kabul etmekle, post-kapitalist evreye geçisin, dijital dünyanın inşasının, transhumanistik devrimlerin gerçekleşmesinin Kovid 19 salgını vesilesi ile gerçekleştiğini, nedensellik ölçüsünde vurgulamak arasında metodik bir benzerlik dikkat çekmektedir.

Salgının Orta Doğu İslam Dünyasına Olan Etkisi

Veba salgınına görece daha hafif maruz kalan Orta Doğu İslam Dünyasında 14. yüzyıldan itibaren çöken 'ikta sistemi', kaybolan köle iç gücü ve yara alan Kölemen-Memluk aristokrasisi gibi sorunların ortaya çıktığını görmekteyiz. Osmanlılar ve Balkanlar üzerinden canlılığını devam ettiren İslam Dünyasının Orta Doğu'da kendi dünyasının merkez çekimine girerek durağanlaşması olgusu ile de karşılaşmaktayız.

İbni Kesir'in (ö. 1373) verdiği bilgilere göre 14. yüzyılın İslam Dünyasında hastalık Kırım'dan Fransa ve Kıbrıs yolu ile 1349 yılında (749) Gazze ve Şam'a ulaşmıştır. Bu senenin Safer ayında Şam'da başlayan taun, yüksek ölüm oranları ile bir sene devam etmiştir. Vefat oranlarında kadınların sayısının erkeklerden çok daha fazla çıktığı görülmüştür. Cesetler her tarafı doldurmuş, kaldırılmayan cesetlerin yikanması ve defnedilmesi büyük ücretlerin istenmesine neden olmuş ve özellikle sahipsizlerin kokuşan cesetleri tam bir felakete sebep olmuştur. Ardından ölümlerin yikanıp, kefenlenmesi, taşınması için ücret alımı yasaklanmış, bu da ayrıca cesetlerin birikmesine neden olmuştur. İnsanlar camilerde toplanarak, dua ve ibadetler yapmışlar, hatta bütünüyle evleri terk ederek camilere kapanıp, gayrı Müslimlerin de iştiraki ile üç gün oruç tutmuşlardı. Ardından hastalığı yaydığı düşünülen köpeklerin itlafı için emir yayınlanmış, ancak insanlar bu hususta ihtilafa düşmüşler ve maslahat gereği olarak buna izin verici fetvalar yayınlanmıştır. Hastalığın ulaştığı korkunç boyut, gün içinde ancak toparlanabilen 100'den fazla cenazenin kaldırılması ölçüsüne ulaşmıştır. Birbiri ardınca sıralanan cenazeler, camilerin avlularından sokaklara taşmış, şehrin tanınmış simaları, âlimleri, hayırsever tüccar ve idarecileri birbiri ardınca vefat etmişlerdir. Şehir dışındaki köy ve mahallerde ölenlerin sayıları ise gayrı Müslim ahali de dâhil olmak üzere binlerle ifade edilen miktarlara ulaşmıştır. Kimi zaman

cenaze namazları gıyabi olarak kılınmış, bir pazartesi öğleden sonra Şam ve civarını önce sarı ardından kara tozlu bir rüzgâr kaplamış, ortalık gündüz vakti geceye dönmüştür. İnsanlar bu tropik fırtınayı salgının nihayet sona ereceğine yönelik bir müjde olarak anlamlandırmışlardır. Recep ayının 27. gecesi olan Miraç gecesinde artık ölenlerin ve hastası, cenazesi ile meşgul olanların çokluğundan camiler eskisi dolmamış, ancak bu sefer de şehir dışına çadırlara çıkmış olan bir kalabalık bu gece vesilesi ile geç vakit aniden Emevi Camisine girmek için bastırınca dağılmakta olan cemaat ile kapıda karşılaşınca izdiham çıkmış ve pek çok kişi bu izdihamda telef olmuştur. Nihayet taun geride şehrin üst sınıflarından tanınmış yüzlerce insanı, Şam ve havalisinde on binlerce insanı geride bırakarak, oldukça kısa sayılabilecek bir müddet sürmüş olarak 1349 senesinde açıkça azalmaya başlar. Veraset kütüklerinin günlük kaydı 500'leri geçmiş iken bu senede 20'ye düşer (İbni Kesir, 1988: 225-230). 1346 yılı Rus kroniklerine göre Hazar denizinin güney kıyılarında açığa çıkarak Karadeniz kıyılarına yayılan, salgın özellikle İpek Yolu ticaret kervanları aracılığı ile Çin, Hindistan ve Afganistan, Hazar ve Karadeniz, Anadolu, Suriye Irak ve İran, Mısır ve Hicaz, Mağrip ülkeleri ve Afrika'yı içeren muazzam bir coğrafyaya yayılmıştır. Bununla birlikte salgının gerçek kaynağının İpek Yolu'nun herhangi bir başka durağı olma ihtimali de vardır (Benedictow, 2004: 50). Byrne'nin verdiği bilgilere göre hastalığın 1348'de sadece Kahire'de neden olduğu ölüm sayısı 200.000'i aşmıştı ve bu şehrin toplam nüfusu olan 500.000 in neredeyse yarısıdır. Ekonomik aktivitenin salgına rağmen devam ettiği bu dönemde ilk olarak ilaçların fiyatlarındaki muazzam yükselişi defin işlemlerindeki ücret artışı takip etti. Öte yandan rezervler tükenene kadar gıda fiyatlarında ciddi düşüşler açığa çıktı. Toplanamayan ürünler ve bakılamayan hayvanlar hızla hastalığa ve yırtıcılara terk edilince bir süre sonra gıda fiyatlarında keskin bir yükseliş baş gösterdi. Tunus gibi önemli buğday üreticileri Sicilya'dan buğday ithal etmek zorunda kaldılar. Bir süre sonra zaten sıkıntıda olan Avrupa pazarları da eridi ve usta zanaatkârlar da ortadan kaybolmaya başladılar. Kalanlar ise fahiş fiyatlarla çalışmaya başladılar. Böylece Mısır'da bir süre sonra gümüş dirhemler bakır kuruşluklarla değiştirildi. İktisadine dayalı bir toprak ve köylü idaresine sahip olan Memluk aristokrasisi salgın ile çalışacak nüfustan boşalan arazilerden nasıl gelir elde edeceklerine dair yapısal bir krizle karşı karşıya kalmıştır. Memluk dünyasında bunun karşılığı güçten düşen ailelerin yerine yenilerinin ortaya çıkması ve bir dizi politik kargaşanın doğması anlamına gelmiştir (Byrne, 2012: 107).

Memluk dönemi Kahire’inde bilinen ilk veba salgını 1320 yılında olmuş ve gıda maddelerinin bulunmasında büyük sıkıntılara neden olmuştur. 1348 safer ayından başlayarak 1349 muharremine kadar süren büyük veba salgını ise o dönemde Avrupa’yı da sarmış bulunan Kara Ölüm vebasıdır. Bu salgın yaşanan salgınlar içinde en şiddetlisi olmuş, bir günde 11000 kişinin ölümü kayıtlara geçmiştir. 1359’da ise taun tekrarlamış 1360’a kadar devam etmiştir. 1362 Ramazan’ında taun yeniden ortaya çıkmış ve bu sefer günde bin kişiye ulaşan telefata oranlarında özellikle Kahire’nin Yahudi sakinlerinin sıklığı ile dikkat çekmiştir. Ardından 1367’de taun dört aylık bir müddetle tekrar açığa çıkmış ve günlük ortalama yüz kişinin ölümü kayıtlara girmiştir. Bunu takiben 1381-1382, 1388-1389, 1406-1407 aralarında da salgın yeniden Kahire ve civarında hâkim olmuştur. 1413 senesi tekrar zuhur eden taunda bu günlük 20-30 civarındaki ölüm oranları safer ayının başında hızla artan şiddetli yaz sıcaklarının ve güneyden esen kavurucu rüzgârın da etkisiyle günlük yüz yirmi adet ortalama ölüm oranları içinde çocukların sıklığı ile öne çıkmıştır. 20 gün kadar süren bu sıcak hava ve rüzgârların azalmaya başlaması ve rutubetin yeniden artışıyla birlikte hastalığın seyrinde düşüş olmuştur. Salgınla birlikte iklimde de önemli değişikliklerin olduğu bu dönemde ticari hayat bütünüyle durmuş arazi ekimleri ve ziraat işleri terk edilmiş, zanaat ve üretim alanları bütünüyle durmuştur. Ardından 1415-1416 senesi arasında taun günlük 80 kişilik vefat oranı ile Kahire’yi bir kere daha vurmuş, 1416’da ise oranlar hızla yükselerek günlük 500 kişilik vefat adetlerine ulaşmıştır. Tüm bu tekrarlayan felaket süreçleri Kahire ve Şam merkezli Orta Doğu İslam Dünyasında bilginlerin, yöneticilerin, zanaat erbabının ve tüccarların ölümüne neden olduğu gibi, ticari, zirai, sımai, idari ve ilmi yaşantıya zararlar vermiştir. Üstelik salgının yol açtığı sonuçları düzeltmek için yapılan her türlü iyileştirici hamleler de bir diğer salgınla tekrar yolundan çıkmıştır (El Lehibi ve El Hadidi, 2013: 135-139). Esasen Moğol ve Haçlı saldırıları ile iki yönlü olarak yıpranmış bulunan Orta Doğu İslam Dünyası, salgının sürekli darbeleri ile iyice yıpranmış ve merkezi rolünü bütünüyle Osmanlılara devretmiştir.

Kapitalizm Neden Batıda Doğdu?

Clingan’a göre veba salgını karşısında İslam Dünyasının Avrupa benzeri bir felakete karşılaşmış olmasına ve bunun yıkıcı etkilerini Avrupa’ya nispetle daha çabucak atlatmasına rağmen kapitalizmin öncüsü olmamasının ve bilimsel, felsefi alanlarda bir paradigma değişimine girmemesinin nedenleri birkaç hususta belirginleşmektedir. Her şeyden önce İslam Dünyası Avrupa’ya oranla daha zengindi. İslam Medeniyeti doğduğu kültür itibarıyla ticaret

gelenekleri ve kervanlar üzerine yükselen bir mahiyete sahip olmuş, Müslümanlar Çin'den Afrika'ya uzanan kervanlar aracılığı ile yürüttükleri ticaretlerinde kullanılmak üzere senetleri, kar-zarar ortaklığına dayalı sistemleri geliştirmişlerdi. Kervanlar tıpkı trenlerin Batı dünyasında yaptığı sivilizasyon etkisi gibi, izole bölgelere ulaşarak buradaki âtıl nüfusu şehirlere çekmiş ve medeniyet unsurlarının yayılışına hizmet etmiştir. Kervanların gıda ve yem ihtiyaçlarının karşılanmasını kolaylaştıran dini ve kültürel tutumların yaygınlığı, nakliye maliyetlerini bin beş yüz millik bir yolculukta %3'e düşürecek derecede bir kar sağlıyordu. Mükemmel rehberler, gıda ve lüks eşyaların yanı sıra ahır hayvanlarını bile yük olarak yüzlerce mil öteye taşıyabiliyorlardı. Bir yandan muazzam gelirler kazandıran kervanlar, diğer yandan İslam'ın yayılmasını da sağlıyordu. Müslümanlar altın dinar ve gümüş dirhemler üzerine sağlam parasal sistemler kurdular. Ancak bu büyük gelir kaynaklarının yanı sıra gittikçe büyüyen ciddi bir iş gücü sıkıntısı da vardı. Sürekli savaşlar sonucu Müslümanların kontrolleri dışındaki bölgelerden akan artan miktarlardaki köle yığınları, ücret karşılığı iş gücüne büyük oranda sekte vurmaktaydı (Clingan, 2015: 34, 35). Hızla yayılan İslam ile birlikte, Müslüman dünyasına akan savaş ganimetleri, ticari potansiyeli güçlendirmiş ve artan zenginlik, büyük Müslüman şehirleri camiler, saraylar, kütüphane, rasathane ve medreseler, hastaneler ile donatmış durumdayken, Avrupalılar kaleleri çevreleyen basit ahşap kulübelerde yaşıyorlardı. Fakat bir süre sonra iş gücü aleyhindeki köle akışı, ekonomiyi aşağı çekti ve altın ve gümüşü köleler karşılığında Avrupa ve sahra altı Afrika'ya gönderdi. Köle sahibi olmaya rağbet, orta ve üst sınıflardaki kadınların konumunda da sürekli bir düşüşü açığa çıkardı. Batılı kadınlar Orta Çağ'da erkeklerle yasal olarak eşit olmasalar bile yine de bazı mülkiyet haklarına sahiptiler ve zaman zaman önemli oranlarda güç de kullanabiliyorlardı. Yaygın köleliğin desteklediği ezici bir ayrımcılık İslam'ın üst sınıflarının yarısının emek ve yeteneklerini çaldı (2015: 36). Gerçekten de temelde İslam'ın katı kölelik uygulamalarını iyileştirici tedbirleri, insan haklarını ve dini, hukuki muameleleri köle ya da hür herkese uygulaması, doğuştan herkesi özgür olarak kabul etmesi, cariyelerin fuhuş işlerinde çalıştırılmasını yasaklaması ve köle azat etmeyi özendirilmesi, başlangıçta amacına hizmet etmiş ve İslamiyet hürler kadar köleler arasında da özgürlüğe giden yol olarak hızla yayılmıştır. Ancak bu uygulamanın amacındaki usulden zaman içinde uzaklaşarak bir konfor aracı haline geldiği ve kölelerin kendi başına ayrı bir sosyal statü sınıfı oluşturduğu görülmektedir. 10. yüzyıl İslam Dünyası hakkında Mez'in verdiği bilgilere göre bu dönemde Müslim Gayrimüslim herkesin kölesi vardı. Ancak cariyeye köleler ile evlenmeyi yasaklayan ve onlarla cinsi münasebeti zina

sayarak, tek eşliliği salık veren Ortodoks kadınlar cariye köleleri evlerinden uzaklaştırmayı seçmekteydiler. Ancak Hıristiyan ve Yahudiler kölelerinin cinsi hayatlarını emirleri altında tutmuyor ve Hıristiyan bir ailedeki cariye, efendisinden bir çocuk doğurmuşsa yahut hür ya da köle başka birisinden çocuk edinmişse bu zina çocuğu sayılıyor ve doğrudan efendisinin kölesi olarak kabul ediliyordu. İslam inancında ise bu cariyelerden çocuk sahibi olmak ve bu nedenle evlenmek meşru kabul edilmekte, cariyenin Müslüman efendisinden doğan çocuğu ise hür kabul edilmekteydi. Üstelik efendisinden çocuk sahibi olan cariye bir daha satılamıyor ve efendisinin ölümünden sonra da hür kabul ediliyordu. Dolayısı ile bir cariyenin efendisinden çocuk sahibi olması özenilen bir statü haline yükselmişti. Sanat sahibi ve özellikle şiir ve şarkı söyleyip raks eden cariyeler binlerce dinar mukabilinde satılabiliyor, toplu ziyafet ve törenlerin başköşesine oturtuluyor, insanlar maharetli cariyelere sahip olmak üzerine övünüyorlardı. Tarım ve mimari alanlarında istihdam edilmek üzere özellikle Afrika'dan büyük miktarlarda köleler satın alınıyor ve iç gücü olarak istihdam ediliyordu. Azat edilmiş köleler arasından seçilen komutanlar, vali ve diğer yöneticiler hürlerden de üstün bir konuma yükselmişler (Mez, 2014: 195-203). Dolayısıyla köle pazarları ve tüccarları güçlü bir ticari sınıf olarak kendilerine yer edinirken, iş gücü alanları ücretle çalışanlar yerine kölelere terk ediyor, kadın nüfusu kendisine rakip haline gelen bu durumdan olumsuz olarak etkileniyordu. 10. ve 11. yüzyıllarda Abbasi hilafeti dağılmaya yüz tutunca bu yönetimlerden çok daha basit gruplar baskın hale geldi. Dağılan düzeni yeniden kuran Orta Asya kökenli Selçuklu Türkleri 1055'de Bağdat'ı ele geçirerek İslam Dünyasının merkezine yerleştiler. Kuzey Afrika dağlarından gelen Berberiler 1059'da Fas'ı, ardından Cezayir ve İspanya'yı ele geçirdiler. Sonuçta Moğollar 1258'de Bağdat'ı yakıp yıktılar.

Clingan'a göre aynı dönemde Batı Avrupa'da olduğu gibi hemen her tür fazlalıklı ticareti ret eden katı tefecilik yasağı İslam Dünyasındaki ekonomik kalkınmayı engelleyen bir diğer sebeptir. Zira Gayrimüslimlerden bu yasağa bağlı olmayan önemli ve fakat küçük gruplar vardı ve üstelik bazı vicdansız Müslümanlar basitçe bu yasağı delmekte tereddüt etmiyorlardı. Ancak büyük çoğunluk tefecilik yasağına sıkı sıkıya uyuyor ve bu nedenle de yasağı delenler karşısında açıkça zayıf düşüyorlardı. Üstelik tefeciliği engelleyecek ve paraların ücretsiz olarak borç verilmesini sağlayacak herhangi yasal bir yükümlülük de yoktu. Bu durum tamamen dini inanca bağlı bir tutum halinde devam ediyordu. Büyük miktarlardaki potansiyel yatırım fonları elde tutuluyor ya da arazi ve mal alımında kullanılıyordu. Zaman zaman borç verenler, dünyevi ya da İslami otoritelerden neredeyse faizli borçlanma sayılabilecek

oranların onay ve garantisini de alabilmekteydiler. Ancak bu vade oranları neredeyse %20'ye yakın olup, aynı zamanda yatırım fonlarının kısırlığını da göstermektedir (Clingan, 2015: 36, 37). Sonuçta vebanın vurduğu Orta Doğu İslam Dünyası, Şam ve Kahire örneğinde olduğu gibi işgücü ve ev hayatı itibarıyla yaygın kölelikle zaten sınırlanmış dünyasını yeniden yükseltebilecek kaynakları bulmakta zorlandı. Ölenler içinde köle, çocuk ve kadın nüfusunun fazlalığı iş gücüne ve üretime büyük sekte vurmanın yanı sıra ticareti ve üretimi daha da maliyetli hale getirdi. Yüksek sermaye gücü ise kısmen tefecilikle malul olarak, yatırımlarını bozulmuş iktisadi sistemi içerisinde harcadı. Reform sonrası Protestan dünyanın yasal faiz uygulaması ile tefecilik ayırımına gitmesi önemli olmakla beraber, bu ayırımın süreç içerisinde risksiz bir kar kaynağı olarak finansal kapitalizmi doğurması ve günümüzün bitmek bilmeyen finans krizlerine ve tekrarlayan çöküşlerine sebep olması, sorunun tefeciliğin meşruluk sınırlarını belirlemek ile çözülemediğini ve hatta derinleştirdiğini de göstermektedir. Bu nedenle İslam'ın borç vermeyi kar-zarar ilişkisinin çerçevesinde ele alarak, garantili kar kazanma işi haline dönüştürmeme öngörüsünün önemi artarak devam etmektedir.

Kapitalizmin Batı dünyasında yükselişi aynı zamanda sömürgecilik anlayışının derin bir biçimde benimsenmesine de dayanmaktadır. Batı merkezli kapitalizmin dış ticareti sömürgecilğe dönüştürmesinde, salgınların Doğu kökenli olarak gösterilmesi içselleştirici bir etki yapmıştır. 14. yüzyılda İtalya üzerinden tüm Avrupa'ya yayılan salgın Orta Çağ'ın sakin dünyasında dışarıdan gelen tehdit ve tehlikeleri imlemiş, bu tehditler kültürel yön anlayışı ile birleştirilerek Katolik dünyaya ait olmayan tüm din ve kültürlerin şeytanlaştırılmasına da neden olmuştur. 1347 ile 1351 yılları arasında Kara Ölüm olarak adlandırılan Veba salgını esnasında Yahudiler, bu tanrısal kötülüğün kaynağı ve davet edicileri olarak görülmüş, uğradıkları baskı ve tacizler neticesinde kabileler halinde Almanya ve Bohemya'dan Polonya'ya sığınmışlardır (Modras, 2004: xi). Böylece tefecilik suçlamalarına, vebayı yaymak da eklenmiştir. İspanya ve Portekiz'de 1492'ye kadar süren yeniden Hıristiyanlaştırılma (reconquista) sürecinde işlenen toplu katliam işkence ve zorla din değiştirme eylemlerini meşrulaştırmada veba yayıcılığı propagandasının oldukça işe yaradığı anlaşılmaktadır. Kara Ölümün Avrupa'da ilk ortaya çıktığı 1347 yılından 16. yüzyılın sonuna değin tüm Avrupa'da salgının kasten yayıldığına, kuyuların zehirlendiğine ve düşman olanların onu herkese bulaştırdığına dair korku dolu suçlamalar yaygınlık kazandı. Böylece salgın kaynaklı ölümlere suçlamalara dayalı idamlar ve infazlar eşlik etti. Yahudiler, Çingeneler, cüzamlılar, cadılar, hırsızlar, serseriler, Protestanlar, ceset

taşıyıcıları, yabancılar, hacılar, hasta ve çocuk bakıcıları ve Müslümanlar tüm bu felaketlerin yayılmasından sıklıkla sorumlu tutuldular ve öldürüldüler. Suçlamalara göre bu kişiler kapılara hastalığı yayıcı zehirli merhemler sürüyor, ya da kuyulara zehirli ilaçlar katıyor veyahut doğrudan kişileri gıda ve ilaçlar yoluyla zehirliyorlardı. Esasen 1347 salgını öncesi Avrupa’ında anti Hıristiyan olmayı temsil eden Yahudiler, cüzamlılar ve Çingenelerin zehirlenme suçlamalarına maruz kaldığı pek çok işkenceli davalar söz konusu idi. Vebanın neden olduğu büyük yıkımı sorgulayan Orta Çağ insanı için bu gruplar suçlanmaya hazır günah keçileri haline zaten gelmişlerdi. Örneğin Budapeşte’deki Hıristiyan doktorlar, rakip gördükleri Yahudi hekimleri kasten hastalarını öldürmekle suçluyorlardı (Byrne, 2012: 286). Kuyuların birileri tarafından zehirlenip zehirlenmediği hiçbir zaman ispatlanamasa da sonuçta Müslümanlardan arındırılmış, Yahudileri dönüştürmüş ve fakat vebanın yarı nüfusu yok ederek yerleştiği bir Avrupalı Hıristiyan bilinci doğmuştur. Günümüzde ırkçılık ve dışlama gibi pek çok hastalıklı ruh hallerininin ve yakarak öldürme gibi insanlık suçlarının tarihsel kökenleri bu dönemin yansıyan uzantıları olarak açığa çıkmaktadır. Batı dünyasının dış ticaret eksenli sömürgecilğe kılıf olarak kullandığı medeniyet götürme iddiaları da aynı şekilde negatif olarak belirlenmiş bu kültürel yönle iç içedir.

Modern Kapitalist Zihnin Doğuşu

Neredeyse yarı yarıya azalan Avrupa nüfusu tüm iş alanlarında yüksek ücretlerle iş gücü arayışına yükselirken emek belirgin biçimde güçleniyor, öte yandan ücretleri karşılamak noktasında bunalıma giren toprak lortları da maliyeti azaltıcı teknik ve aletlere daha fazla önem vermeye başlıyordu. Dolayısıyla kara ölüm olarak adlandırılan veba ve ona eşlik eden tifüs ile çiçek salgınları bir yandan pençesine aldığı milyonları tüketirken öte yandan endüstri devrimine ve aydınlanmaya giden yolu da açıyordu. Nitekim Desmond Clark 17. yüzyılda Fransa’nın üzüm ve şarapları ile ünlü Loire vadisinde (Touraine) doğan ve yaşamını bu bölgede sürdüren Dekart’ı (1596-1650) örnekleyerek, Avrupa genelinde yaşanan iklim değişiklikleri ve durmaksızın tekrarlayan veba salgınının meydana getirdiği sosyo-ekonomik değişikliklerin ve bilim ve felsefenin ilerleyişine yapmış olduğu etkilerin yeterince araştırılmadığını belirtir (Clarke, 2006: 6). Ona göre bölgenin geleneksel bağcılık ve tarım kültürü diğer bölgelerde olduğu gibi bütünüyle mevsimsel düzene uygun olarak gelişmişti. İlkbaharda yağın bol yağmurlar ve ardından yaz ortasındaki yüksek sıcaklıklar iri üzümlerin yetiştirilmesine, kaliteli şarapların ve tahıl üretiminin elde edilmesini sağlıyordu. Görenekler üzerine kurulu bu bağcılık ve tarım kültürü,

herhangi bir biyokimyasal işleme ya da kalite ölçüm tahlillerini içeren bilimlere gerek duymamaktaydı. Mevsimin sürekli iyi gitmesine dayalı bu geleneksel üretim biçimi, ekmekleri ve diğer tarım ürünleri ünlü olan bu bölge için tüm bir hayatı kapsamaktaydı. Katolik inancına göre Komünyon ayininin baş ritüelleri olan ekmek ve şarap, Hz. İsa'nın bedenini ve kanını ritüelleştirerek simgeleyen inancın en yüksek kalitedeki örnekleri olarak üretilmekte ve böylece tarıma dayalı kültür ile Katolik Hıristiyanlık birbirlerini desteklemekteydi. Ancak bu alışlagelmiş düzenin üzerine veba tam bir karabasan olarak çökecektir. 1631'de sadece bir kasabada 40.000 kişinin ölümüne sebep olan veba ne Kilise tarafından ne de krallık ya da lortlar tarafından açıklanamayan bir sorun olarak tüm düzeni bozacaktır. Üstelik hastalık tam da üzüm sezonu olan yaz aylarında tavan yapmakta bu nedenle tam hasat zamanında insanlar kaçarak kasabaları terk etmekteydiler (2006: 6). Ortada doğal bir durum vardı ve bu durumun bir açıklaması olmadığı gibi bir ilacı da yoktu. Artık Kilise görevlilerinin Mesih'in son yemeğini sembolize eden "bu benim kanımdır" ve "bu da benim etimdir" ifadeleri, iri üzümlü bol güneşli bağlar yerine kara ölümle örtüşen korkunç bir manzarayı betimlemekteydi. Böylece Katolik Kilisesine ekmek ve şarap ritüeli üzerinden bağlanan kitleler, ürünlerinin kutsallığını kaybettiğini fark etmek bir yana her ayinde kendilerini bekleyen kara ölümün kadehlerini yudumlamaya başlamışlardı. Kiliseden uzaklaşma ve hayata tutunma eğilimi doğal bir refleks olarak yaşanacak dönüşümün arka planını oluşturmaktaydı.

Nitekim Protestanlık ile beraber filozofların Katolik Kilisesinden ayrılmaları tam da bu ritüellerin sıkı örgüsünün reddi üzerinden belirginleşecektir. Bir tarafta Tanrı olarak kabul edilen Mesih'in bedenine ölüm korkusu eşliğinde yönelmenin istenmeyen etkisi varken, öte tarafta, hayata tutunmaya çalışan kitlelerin memnuniyetsizliğinden beslenen doğrudan İncil'e yönelme hareketi, Reform sürecini açığa çıkacak, filozoflar da Kilisenin ritüelci kutsal bilgeliğinden ayrılmaya başlayacaktır. Ölümü bekleyen bir kadercilikten yaşamaya yönelik kaçıışı, Kiliseye yönelik itirazlar takip edecektir. Böylece vebanın ölümcül tehdidinde, düzeni korumaya çalışan engizisyon yargısı eşlik ederek kırılmayı derinleştirecektir. Cizvit okullarında yetişmiş bir keşiş olmakla beraber sonrasında doğanın yegâne gerçeklik olduğunu iddia eden ve materyalist ateistliği ile ünlenen Giulio Cesare Vanini (1585-1619) önce dili kesilerek ardından boğulurken bir kazıkta yakılarak idam edilecektir (Clarke, 2006: 7). Böylece Giardano Bruno'dan (1548-1600) sonra yakılarak idam edilen bir filozof olarak Vanini de tarihin kaydına girmiştir. Yine Güneş Ülkesi ütopyası ile ünlenen ve düzenlediği isyana Osmanlıların da yardım ettiği (Günyol, 1996: 2) Tommaso Campenella da (1568-1639) gördüğü işkenceler

sonrasında deli numarası yaparak idamdan kurtulabilmiştir. Bu ibretli sonların etkisi ile Galileo ve Kopernik gibi çokları ihtiyatlı tutumlar izleyerek felaketten kaçınma yolunu seçmişlerdir. Böylece veba kaynaklı ölüm ile politik idamın birleştiği felaketselere yönelik iki tutum belirginleşmiştir. Bunlardan ilki giderek bir varoluş buhranına dönüşen doğal felaketler karşısında Kilisenin onayladığı mistik ve teslimiyetçi tavrın ve buna eşlik eden açıklanamayan doğal fenomenleri ruhlar ve doğaüstü güçler ile ilişkili ele alan büyü ve astrolojik bilim çalışmalarını tümüyle ret eden radikal karşı çıkışlardır. Diğeri ise biraz da bu ilk grubun karşılaştığı sert tepkiyi de görerek, karşı çıkışını mekanik dünya görüşleri çerçevesinde oluşturdukları kısmen teolojik olmakla beraber ağırlıklı olarak doğal bilimlere ve saf bir felsefe örgüsünü hedefleyen çalışmalarla ortaya koyan düşünürler ve bilim insanları olacaktır. İşte Dekart Loire vadisinin yetiştirdiği bu minvaldeki ünlü filozoflardan biri olarak felsefenin modern biçimine ulaşmasından öte modern birey zihninin doğuşunda önemli duraklardan birisi olacaktır (Clarke, 2006: 67).

Dekart'ın kendisini gölgede bırakan ünlü cogitosu ve ruh beden dualitesi esasen içinde yaşadığı sosyo-politik ortama iyi uyarlanmış bir karşı çıkışı belgelemektedir. Böylece o ne doğrudan Kilise ile karşı karşıya geliyor ne de Kilisenin ritüel yolunu takip ediyordu. Bir yandan madde ve töz dualitesi ile maddi olana tözsel bir alan sağlarken, öte yandan her iki tözün varlığı için gerekli tanrısal töz uyarlaması ile suçlamalardan uzak durmayı yeğliyordu. Onun bu ihtiyatlı ifadeleri Meditasyonlarında belirgin bir biçimde ortaya çıkar. O her şeyden önce düzeni bozulmuş Avrupa'nın parçalarını din, felsefe, bilim, edebiyat, otoriteler gibi ayrımlarda ustalıklı kendi kurduğu mahkeme masasının etrafında yerleştirir ve kendisini onların hakikat iddiasının kuşkucu sorgulayıcı ve adeta hâkimi olarak betimler. Dekart, insanları düşünceleri nedeni ile yargılayan mahkemelerin alternatifini düşünce adına kurmuş olduğu bu sanal mahkemede ihtiyatlı bir biçimde yargılayabilme ve modern kapitalizmin de üstünde yükseldiği yeni bireye giden yolu açabilme fırsatını bulmuştur.

“Ve şu: düşünüyorum öyleyse varım hakikatinin şüphecilerin en acıyıp varsayımlarının bile sarsmaya gücü yetmeyecek derecede sağlam ve güvenilir olduğunu görerek, bu hakikati aradığım felsefenin ilk ilkesi olarak kabul etmeye tereddütsüz karar verdim” (Descartes, 2010: 32-33). Böylece Dekart'ın düşünceleri bir filozofun kendine özgü spekülasyonları olmaktan sıyrılarak, düşünme eyleminin anonimliği çevresinde, herkesi içine alan yeni bir ontolojinin ve zihin dünyasının inşası haline dönüşmüştür. Düşünmenin, zihne dayalı bir emek olduğu ve el emeğinin buna eşlik ettiği yeni düzen, üreten bireylerin üretimleri ile var olduğu modern kapitalist sistemin de

temellerini çizmektedir. Nitekim Cizvit okullarında eğitim gören Dekart'ın yalın bireysel aydınlanmayı önceleyen düşüncelerinin Hollanda'da modern kapitalizmin öncü gruplarından Calvinistler arasında hızla takipçiler bulması (McNeill, 1967: 363) ve kızı gibi ailesinden olan bireylerin reform hareketine katılması (Clarke, 2006: 133) pek de sürpriz olmamıştır. Böylece o çağdaşlarının karşılaştığı güçlüklerden uzak bir biçimde Katolik otoriteler ve geleneklerden bağımsız bir yeni bilinç inşası için sistemli olarak çalışmıştır. Kimi iddialara göre tam da bu sebeple Johan Weulles adlı hekim tarafından dini düşmanlık sonucu zehirlenerek öldürülmüştür (Aczel, 2005: 197). Bu yeni bilinç aynı zamanda entelektüalizmden modern felsefeye geçişi sınıfsal bir düzeye de taşımış, burjuva toplumunun ve onun yeni kapitalist düzeninin varlık alanını inşa etmiştir. Dekart'ın ontolojik temele inerek inşa ettiği bu yeni bilinç anlayışının reformist çevrelerde yoğun sempati ve kabul görmesi, Weber'in kapitalizmin yükselişi ile Protestan Ahlakı arasında kurduğu nedensellik ilişkisini de destekleyen bir mahiyettedir.

Arsız Kazanç Hırsı ve Onurlu Zenginlik Dürtüsü Ayrımında Kapitalizm

Kıtasal kapitalizmin muhafazakâr dünyasını yansıtan Weber, kapitalist endüstri toplumu ile Protestan ahlakı arasında kurmuş olduğu nedensel ilişkide, kapitalizmin ruhunun para kazanma ve kazandığını harcama ikilemi içerisinde yükselen bir 'hırs felsefesi' olduğunu tespit eder. Bu artık basit ve gündelik bir yaşama tekniğinden çok karşıtlığı ahmaklık ve ödevin ihmali olarak değerlendirilen geliştirilmiş özel bir ahlakıdır (Weber, 1999: 43). Batılı kapitalizm, para sayesinde yaşanacak bir hedonizm ya da ruhsal bir tatmin ve mutluluğun (eudaimonia) da ötesinde sadece ve sürekli kazanmanın insan yaşamının amacı haline getirildiği bir ahlakı ortaya koymuştur (1999: 45). Weber'e göre Kıta Avrupa'sına özgü bu yeni kapitalist düzeninin kurucuları ve temsilcileri ne bir kısım düşüncesiz ve vicdansız spekülâtörler, ne de ekonomik yaşamda bir şekilde başarılı olan para babalarıdır. Aksine yeni kapitalizm, katı yaşam okulunda yetişmiş, kendini işine adanmış, her anlamı ile ölçüp biçen, düşünen, atak ve sözüne güvenilir, keskin, güçlü ve burjuva kavram ve kuralları ile tam anlamıyla kendini işine adanmış insanların elinde yükselmiştir. Yeni kapitalizmin ideal tipi, gösteriş ve lüksten olduğu kadar, gücünün verdiği bilinçli zevkten de kaçınan çileci (asketik) bir yaşam biçimine sahiptir (1999: 60, 61). Böylece Dekart'ın seslendiği yeni burjuva insanı ile kazanç hırsının seküler bir sofuluk olarak yaygınlaştığı davranış tutumunun bir araya geldiği anlaşılmaktadır.

Anglo-Sakson liberal ekonomi anlayışının önde gelen temsilcisi A. Smith, ise modern kapitalizmin yükselişinde bu tür çevresel etkilerden çok, insan psikolojisinin derinliklerinde yer alan temel dürtüleri ön plana çıkarır. Smith, ekonomik düşüncesini yapılandırırken piyasanın oluşumu noktasında pek çok iç ve dış koşullardan bahseder. Bunlar kanaatlere dayalı duygusal ya da ahlaki nedenler ile koşullara bağlı ya da doğal nedenlerdir. Ancak bu derin duygusal kökenden kaynaklı kanaatler genellikle gereğince dikkate alınmaz. Ona göre Çin’de yaşanan bir felaket haberini alan bir Avrupalının bu haberdan etkilenerek davranışını değiştirmesinden çok yarın parmağının kesileceğini bilen bir insanın sabaha kadar uykusuz kalması arasında derin bir fark vardır. “İnsan doğası, düşüncesindeki bu dehşetle hayrete düşer ve dünya, en büyük ahlaksızlığı ve yolsuzluğuyla, onu eğlendirebilecek kadar kötü bir adam da üretmez. Peki, o halde bu farkı yaratan nedir? Pasif duygularımız neredeyse her zaman bu kadar sade ve bencil olduğunda, aktif ilkelerimizin genellikle bu kadar cömert ve asil olması nasıl olur? Kendimizi ilgilendiren şeyden, diğer insanları ilgilendiren şeyden çok daha derinden etkilendiğimizde; cömert olanı, tüm vesilelerle ve alışıldık ortalamalar üzerinde, kendi çıkarlarımızı başkalarının daha büyük çıkarlarına feda etmeye iten şey nedir? İnsanı böylece ben sevgisinin en güçlü dürtülerine bile karşı koyabilir hale getiren şey, hayır bu insanlığın yumuşak gücü değil, doğanın insan kalbinden ışık tuttuğu hafif bir hayırseverlik kıvılcımı hiç değildir. Daha güçlü bir güç, daha zorlayıcı bir güdü, bu tür olaylarda kendini uygular. Sebep, ilke, vicdan, insan göğsünün sakinleri, içimizdeki insan, davranışlarımızın büyük yargıcı ve hakemidir. Birçok kez bizi bu ilahi erdemlerin pratiğine yönlendiren insanlık sevgisi değildir. Genel olarak bu gibi durumlarda gerçekleşen daha güçlü bir aşk, daha güçlü bir şefkattir; şerefli ve asil olanın, ihtişamın ve haysiyetin sevgisi ve kendi karakterimizin üstünlüğüdür. Ölümünden ziyade, fakirlikten, acıdan, vücudunda veya dış koşullarında onu etkileyebilecek tüm talihsizliklerden daha fazla bizi harekete geçiren insan doğasına has bu derin özelliktir” (Smith, 2006: 132-133). Görüldüğü gibi Smith, modern kapitalizmin yükselişini insan doğasında derin biçimde var olduğunu düşündüğü türümüze ait dürtüleri bağlamakla birlikte, bu dürtüleri ahlaki bir çerçeveye yerleştirmeyi de ihmal etmemektedir. Böylece o Weber’in Protestanizm ile seküler kazanç tutkusunu birleştirmesinin dolaylılığı yerine, insanın temel yaşama dürtüleri ile izzeti birleştiren bir kapitalist gururu doğrudan temellendirici olarak tanımlamaktadır.

Smith insan doğasına ait, bu üstün özelliklerin bir toplumda karşılaşılacak tüm durumlarda zenginlik ve üretme, paylaşma ve bencillik, harcama ve

biriktirme gibi zıt yönlü fonksiyonların içinde uygun olanı yapmak ile iş gördüğünü ifade etmektedir (Smith, 2007: 268). Dolayısıyla Smith'in liberal bakış açısı itibarıyla insanın içgüdüsel ahlaki doğası, her durumda zengin olmayı yeğleyen bir tutuma sahiptir. Yaşanan felaketler karşısında da tıpkı normal durumda olduğu gibi bu tutku, zenginliği elde etmede kısa ve uzun vadeli olan eylemleri gereken tavırlar olarak uygulamaktadır. Ancak 'Çin'de olan bir felaketten çok, yarın parmağının kesileceğini bilen bir insanın kendi korkusunu esas alması' örneği, günümüzdeki pandemi sürecinde küresel bir bağlama dönüşmüştür. Dolayısıyla her durumda zengin olmak isteği arada sırada açığa çıkan, şehirden şehre gezen veba salgınının ve benzeri dışsal koşulların rastlantısal doğasında varlığını daha güçlü olarak ifade edebilecek bir zemin bulabilse de, tüm dünyada ve tam zamanlı olarak gerçekleşen pandemi felaketinin bu dürtüden daha temel olan hayatta kalmak için gerekli koşulları sağlayıcı daha derin bir duygusal temele indiği söylenebilir. Bu ise dünya çapında insanın kendi varoluşsal düzlemine indiği bir yalınlığı açığa çıkarmaktadır.

Smith bir tür dürtü olan bu zengin olma tutkusunu açıklayan iki ara ilkedeki de bahsetmektedir. Bunlardan ilki çoğunlukla israf ile birlikte kullandığımız harcama (expenditure) ilkesidir. Harcama hazırdaki keyfe tutkudur. Bu, bazen şiddet içeren ve sınırlandırılması çok zor olan bir andalıkta belirir. Genel olarak harcama ilkesi, ana rahminden gelen ve bizleri mezara girene kadar asla terk etmeyecek olan bir arzudur. Zenginliği arttırmanın en muhtemel yolu, düzenli olarak ve yıllık olarak veya olağanüstü durumlarda, sahip olunan şeylerin bir kısmını kurtarmak ve biriktirmektir. Bu nedenle, harcama ilkesi, neredeyse bütün insanlarda ve hemen hemen bütün durumlarında geçerli bir olgu olarak, sadece üstün olmak için değil, aynı zamanda daha fazla üstün olmak için ortalama yaşamın tüm seyrini belirleyen tutumluluk (frugality) ilkesi şeklinde görülmektedir (2007: 266, 267). Görüleceği gibi Smith'in ahlaki dürtülere yönelik bu temellendirmesi, negatif çevresel olgular göz önüne alınmadığında yalın bir açıklama sağlamakla beraber, dış koşulların etkisinde yükselen ve alçalan bir grafiği de beraberinde getirecektir. Oysa bu iki ilke de pandemi sürecinde tıpkı zenginlik ilkesinde olduğu gibi yaşamak ve hayatta kalmayı sürdürme eksenine doğru inmiştir.

Kapitalizmin tarihi bir bakıma aynı zamanda Avrupa'nın ve tüm kaynakları itibarıyla Modern Batı Medeniyetinin de tarihidir. Son iki yüz yıldan bu yana giderek farklı tezahürlere sahip küresel bir fenomen haline dönüşen kapitalizmin ister Weber'in tanımladığı gibi kendine özgü durmak bilmez bir kazanç hırsına dayalı ruhunun ya da isterse de Smith'in zengin olmaya dayalı ahlaki dürtülerinin anlaşılmasında pozitif ve negatif kaynaklar birlikte

değerlendirilmelidir. Rönesans, Protestanlık, yeni keşifler, zenginleşme, endüstri devrimleri, siyasi ya da dini mücadeleler, felsefi olduğu kadar ideolojik aydınlanmalar ve paradigma değişimleri gibi sosyo-kültürel pek çok pozitif kompleks etmen bulunmakla birlikte, onun negatif kaynakları arasında başta gelen unsur ise sebebi bir türlü bulunamayan ölümcül salgınlar, kıtlıklar ve büyük yıkımlara neden olan savaşlardır. Bir yandan yetişmiş nüfusu hızla tüketen bu negatif etmenler öte yandan hayatın değeri ve varoluşun korunarak sürdürülebilmesi noktasında büyük bir hassasiyet ve tutkuyu harekete geçirerek, Weber'in bahsettiği ruhun doğuşunu ve Smith'in zenginlik dürtüsünü tetiklemiştir. Ölüm korkusunun yaş ve zaman ölçeği ile belirlendiği bir dünyadan veba salgınları ile belirsizlikle dolu şimdikiye transferi, karanlık bir bilinçaltı ile maddi ve bedensel olana tutkulu Rönesans aşkını beraberinde getirecektir. Yine her durumda zengin olmanın insanın ahlaki dürtüsü olarak tezahüründe, bunu bir lüks olarak gören geleneksel kanaatçi dünyadan, bir zorunluluk olarak gören modern kapitalizme geçiş takip edecektir. Dolayısıyla her iki açıklama türü de modern kapitalizmin temellendirmesi bağlamında açığa çıkan kısmi yaklaşımlardır. İnsan doğası ise modern kapitalizm evresi içine sığmayacak bir genişliğe sahiptir. Kanaatimizce modern kapitalizmin duygusal ve zihniyet temelleri gerek bir hırs felsefesi gerekse de zenginlik tutkusu şeklinde anlaşılabilir, her iki durumda da aşırı uyarılmış, sıra dışı bir esriğin tanımını yapmaktadır. Kovid 19 pandemisi sürecinde modern kapitalizmin 300 yıllık esrik döngüsünün ve gittikçe hızlanmış ritminin birdenbire durması ve ritmini kısa süreliğine bile olsa kaybetmesi, bu dürtü ve duyguların anlamını yeniden sorgulatan bir zihniyet değişimine de kapı aralamaktadır. Bununla birlikte salgının küresel etkilerine yönelik olarak ABD ve AB merkezli yürütülen çalışmaların "Tek Dünya Tek Sağlık Konsepti" içerisinde temellendirilmesi insan, hayvan ve çevrenin optimal sağlığı ile yerel, ülkesel ve küresel olarak çalışan değişik disiplinlerin iş birliği faaliyetleri olarak önem kazanmıştır (TUBA, 2020: 92).

Sonuç

Kovid 19 adlı virüsün küresel salgına dönüşmesi ve ilginç bir biçimde tıpkı 15. yüzyılda olduğu gibi İtalya üzerinden Avrupa'ya olan yayılımının meydana getirdiği sosyo-psikolojik etkileri konuşmak için henüz oldukça erken olmakla birlikte, şimdilik aşı ve ilaç gibi çareler açısından umutları tüketmemiş olan bu salgının Batı dünyasındaki kazanç hırsı ve zenginlik mücadelelerine ait eski reflekslerin yeniden tekrarına yol açma ihtimali yüksektir. Yaşayan kültürler bu tür kriz durumlarında genellikle temel kodlarına ve genetik hafızalarına

müracaat etmekte ve kaydedilmiş savunmalarını ortaya koymaktadırlar. Bu durumda Batı dünyasının modern kapitalizmi yapılandıran yüzlerce yıllık acı ve çilelerle elde ettiği bireysel özgürlükler, sınıfsal düzenlemeler ve demokratik yönetimlerini zenginlik ve kazanç süreçlerinin geleceği noktasında sorgulaması ya da hayatta kalma dürtüsünün egemen olduğu çok daha kaotik politik, ekonomik ve askeri iç ve dış gerilimler beklenmelidir. Mevcut statükoyu ne pahasına olursa olsun sürdürme ve daha da otoriterleşme eğilimlerinin süreci yönetmek açısından ancak geçici bir anlamı olduğu da söylenebilir.

Her ne kadar Batı dünyasında 1980'lerde Japonya ve şimdi Çin örneğinde sürekli bir rakip düşüncesi ve ayrımı yapılsa da ne Japonya ne de Çin kendilerini rakip kutupta tanımlamamışlardır. Benzer şekilde İslam Dünyası tüm olumsuz koşullara rağmen Batı karşısında antagonist bir tavra sahip olmamıştır. Aslında 2000'li yıllardan bu yana yaşanan küreselleşme, kapitalizmin Batı merkezli ekonomi-politik sistemiyle başka kültür ve coğrafyaların adaptasyon ve entegrasyon sürecine dönüşmüştür. Doğulu iktisadi yapılar kapitalizmi kendilerine adapte etmeye yönelirken, Batılı aks ise tüm sistemi kendine entegre etmeye çalışmaktadır. Çin üzerinden itiraz edilen, endüstri ve finansın küreselleşme ivmesiyle klasik anglo-amerikan aksın çerperinde kontrol dışı büyümesi ve merkezle çerperin yer değiştirme eğilimidir. Modern kapitalizm son birkaç yüz yıllık zaman diliminde Batı merkezli bir fenomen olarak yükselişini sürdürmüş ve hatta Fukuyama'nın Hegelci çizgide geliştirdiği Tarihin Sonu tartışmaları çerçevesinde modern Batı Uygarlığında nihai bir şekle bürünmüştür. Ancak Uzak Asya'da Japonya, Çin, Malezya, Güney Kore, Hindistan gibi yeni kapitalist güçlerin kendi kültürel ve politik koşullarını korumaya devam ederek yükselişe geçmeleri ve emek-sermaye diyalektiğini toplumcu ve devletçi uygulama yorumları, ezberlerin bozulmasına neden olmuştur. Liberal kurum ve değerlerin kapitalizmin yükselişinde ana etmen olduğu yaklaşımı merkezi argüman olarak zayıflamış, Batı dünyasının ana tedarikçiliği rolü piyasaları belirleyen paydaşlardan olma ile yer değiştirme eğilimi göstermiştir. Uyanan Asyalı siyasi bilince dayalı sosyo-politik güçler ve dinamik nüfuslarla küresel kapitalizmin yaşam kalitesi ve konfor gibi alanlarda birleşmesi, sadece merkezle çerperi birbirine yaklaştırarak daha sıkı bağlamıştır. Ancak 2016'dan beri IMF'ce rezerv para kabul edilen Yuan örneğinde ve yerel para birimlerinin uluslararası ticarete kısmen kullanımında olduğu gibi dolar esaslı finansal kapitalizme dayalı, kontrol edilebilen küresel bir ekonominin Batı merkezli olarak modifiye edilmiş hiyerarşi sisteminde sorun açığa çıkmıştır. Israrla doğması istenen iki kutuplu bir dünya üzerinden Batı'nın kontrol arayışına

rağmen kapitalizmin küreselleşmesi olgusu, tüm sistemi kontrol edilmesi güçleşen kompleks bir yapıya transfer etmeye devam etmiştir. Salgının önce Çin'i ardından İtalya ve son olarak Amerika'yı vurması aynı zamanda kontrolü güçleşen küresel kapitalist sistemin karşılıklı revize edilmesine giden yolu açmış gözükmektedir.

Diğer taraftan modern küresel kapitalizmin içinde bulunduğu pandemi sorunu daha da zengin olacağı ileri bir aşamaya kendini taşıyarak çözmeye yönelmesi, yeni ve daha güçlü bir sistematiğe sahip kazanç hırsı ile hareket etmesi muhtemeldir. Bu yeni zenginlik ve kazanç hırsı düzlemi ise Dijitalizm'de kendini bulmaktadır. Bir tür yeni teknoloji modası olmaktan öteye geçerek varoluşsal bir ihtiyaç olarak kabul görmeye başlayan dijital dünya, insanın tarihsel tercihlerini kendi sisteminde yeniden belirleyen bir logosu da inşa etmektedir. Böylece küresel kapitalizm bir süredir doğuya kayma ve kontrol dışı alanlarda büyüme emareleri veren küreselleşme olgusunu tam kontrol edebileceği yeni bir aşamaya geçirebilmek için dolaysız bahaneyi bulmuş gözükmektedir. İnsan ve toplum yaşantısının tüm yönleri ile birlikte ve uygulamada geçerli bir biçimde harici belleklere aktarımı kaya resimlerinden parşömenlere, el yazsından matbaaya değin devam eden sürecin sonunu getirmek üzeredir. Küresel internet ağına kullandığı her türlü aygıt ile sürekli veri alışverişi ile entegre olmuş biyolojik bir canlı olarak insanın bilgi işlemciliğinde bir dönüş istasyonu olarak değeri artarken, toplumların dijital sisteme göre güncellenebilmesi ana sorunu haline gelmektedir.

Küresel kapitalizmin Doğu dünyası, Güney Kore, Japonya ve Çin örneğinde olduğu gibi salgın sorunun çözümünü devletçi, güvenlikçi ve kontrolcü tam dijitalizme geçişte bulurken, Batı dünyasının bireysellik ve özgürlükler bağlamında yükselen internet anlayışına bağlı dijital yöneliş istikameti ise hızla robotik dünya ve Transhumanizm projelerine doğrudur. Küresel kapitalizmin bir virüs salgını ile durması ve yara alması, modern kapitalizmin şekillenmesinde salgın hastalıkların etkisinin daha derinlemesine incelenmesini gerektirmektedir. Geçmişte olduğu gibi günümüz küreselliğinde ve geleceğin yarı biyolojik dijitalizmde kapitalizmin zayıf noktası olduğu kadar tetikleyici faktörü virüsler olarak açığa çıkmaktadır.

Kaynakça

Aczel, Amir D. (2005). *Descartes's Secret Notebook: A True Tale of Mathematics, Mysticism, and the Quest to Understand the Universe*. (First Edition). New York: Broadway Books.

- Belich, J. (2016). "The Black Death and the Spread of Europa". *The Prospect of Global History*. (Ed. J. Belich, J. Darwin, M. Frenz, C. Wickham). (First Edition). In (93-107). Oxford: Oxford University Press.
- Benedictow, Ole J. (2004). *The Black Death. 1346-1353: The Complete History*. (First Edition). Woodbridge: The Boydell Press.
- Bowsky, William M. (1971). *The Black Death: a Turning Point in History?* New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Boys, J. ve Stewart K. J. (1997). *The Works of John Boys* (Reprint Edition). Morgan PA: Soli Deo Gloria Publications.
- Buell, Paul D. & Fiaschetti F. (2018). *Historical Dictionary of the Mongol World Empire* (Second Edition). Lanham: Rowman&Littlefield.
- Byrne, Joseph P. (2012). *Encyclopedia of Black Death* (First Edition). Santa Barbara/California: ABC-CLIO, LLC.
- Cantor, N. (2015). *In the Wake of the Plague: The Black Death and the World It Made* (First Paperback Edition). New York: Simon & Schuster.
- Clarke, Desmond M. (2006). *Descartes: A Biography* (First Edition). New York: Cambridge University Press.
- Clingan, E. (2015). *Capitalism: A Modern Economic History*. Bloomington: iUniverse.
- Dean, K. R., Krauer F., Walløe L., Lingjærde O. C., Bramanti B., Stenseth N. C. & Schmid B. V. (2018). "Human ectoparasites and spread of plague in Europe". *PNAS Proceedings of the National Academy of Sciences*, Feb, Number: 115 (6) Year: 2018, 1304 1309. DOI: 10.1073/pnas.1715640115, 1304-1309.
- Descartes, R. (2010). *Metot Üzerine Konuşma* (2. Baskı). (Çev. K. Sahit Sel). İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Dolls, M. W. (1977). *The Black Death in the Midle East* (First Edition). New Jersey: Princeton University Press.
- El Lehibi, Fethi Salim Hamiydi & El Hadidi, Faiz Ali Bahiyyet, (2013). *Cevanib min el Hayat'is Siyasiyyeti ve'l İktisadiyyeti ve'l İctimaiyyeti fi'l Asr'il Memluki: Tefsirun Cediyd*. Amman: Dar Ghaida'a publishing and distribution.
- El Mes'udi, Ebu'l Hasen, Ali bin Hüseyin (1971). *Müruc Ez-Zeheb ve Meadinü'l Cevher: El Cüz'ül Evvel*. (thk. Müfid Muhammed Kamiha). Beyrut: Dar'ül Kütüb el İlmîye.
- Gottfried, Robert S. (1985). *The Black Death: Natural and Human Disaster in Medieval Europe* (Print Book). New York: The Free Press.
- Günyol, V. (1996). "Önsöz", *Campanella: Güneş Ülkesi* (3. Baskı). (çev. V. Günyol, H. Kazgan). İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Header, H. & Morris J. (2001). *Italy: A Short History* (First Edition). Cambridge: Cambridge University Press.
- IMF, (2020 October). *World Economic Outlook :A Long and Diffucult Ascent*. Washington: IMF Publication Services. Erişim Adresi: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2020/09/30/world-economic-outlook-october-2020>. Erişim Tarihi: 15.10.2020.
- İbn Kesîr, El Hafız Ebü'l-Fidâ (1988). *El-Bidâye ve'n-Nihâye* (thk. Muhammed Süleyman El Eşkur, nşr, Muhammed Münib Mahyev, Fhr Hrz. Abdullah Enis Et Tabbâ' Abdul Fettah Muhammed El Halev v.dğr.). Beyrut: Mektebet'ül Mearif.

- Keim, Paul S. ve Wagner David M. (2009). "Humans and Evolutionary and Ecological Forces Shaped the Phylogeography of Recently Emerged Diseases". *Nature reviews. Microbiology*, Number: 7 (11), Year: 12 Oct 2009, 813-821. Erişim Adresi: <https://europepmc.org/article/pmc/pmc2794044>, Erişim Tarihi: 12.06.2020.
- Keynes, J. M. A. (2004). *Treatise on Probability*. (Dover Phoenix Editions, First Published in 1921, First Dover Unabridged Edition). Mineola: Dover Publications INC.
- Li, Q. H., Ma, Y. H., Wang N., et al. (2020). "Overview of the plague in the late Ming Dynasty and its prevention and control measures". *Traditional Medicine Research*. Number: 5 (3). Year: 2020, 136-144. Erişim Adresi: <https://www.tmrjournals.com/tmr/EN/10.12032/TMR20200222166>. Erişim Tarihi: 12.06.2020,
- Marx, K. (Ed. N. Satlıgan, O. Türel, E. Özalp). (2019). *Kapital: Ekonomi Politikinin Eleştirisi, Cilt. I: Sermayenin Üretim Süreci*, (12. Basım). (Çev. M. Çevik, N. Satlıgan. İstanbul: Yordam Kitap.
- McNeill, John T. (1967). *The History and The Character of Calvinism* (Reprint Edition). London: Oxford University Press.
- Mez, A. (2014). *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti: İslam'ın Rönesansı* (2. Baskı). (çev. Salih Şaban). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Modras, R. (2004). *The Catholic Church and Antisemitism, Poland 1933-1939* (Reprinted Second Edition). London and New York: Routledge.
- NCI Thesaurus (26 Mayıs 2020). "Medical Economics (Code C16527)". *Terminologies*. Erişim Adresi: <https://ncithesaurus.nci.nih.gov/ncitbrowser/pages/home.jsf?jsessionid=193A0760BA82A1B01B9EC64BFFA64A1D>. Erişim Tarihi: 16.06.2020.
- Park, M-S & Kayatekin, S. (Ed. Sheila C. Dow, John Hillard). (2002). "Organicism, uncertainty and societal interactionism: a Derridean perspective". *Keynes, Uncertainty and the Global Economy: Beyond Keynes, Volume Two*. (First Published). In (106-127). Cheltenham: Edward Elgar.
- Rastrojo, Alberto & Antonio Alcamı (ed. Carolyn M. Malmstrom). (2018). "Viruses in Polar Lake and Soil Ecosystems": *Environmental Virology and Virus Ecology*. (First Edition). In (39-52). London: Elsevier,
- Rothschild, E. (2002). *Economic Sentiments: Adam Smith Condorcet and the Enlightenment*. (Second Printing). Cambridge MA: Harvard University Press.
- Ruiz, Teofilo F. (1998). "The Business of Salvation: Castilian Wills in the Late Middle Ages, 1200-1400". *On the Social Origins of Medieval Institutions: Essays in Honor of Joseph F. O'Callaghan (The Medieval Mediterranean Peoples, Economies and Cultures, 400-1453. vol. 19)*. (Ed. Donald J. Kagay&Theresa M. Vann). In (63-92). Leiden: Brill.
- Smith, A. (2006). *The Theory of Moral Sentiments*. (Dover Edition). Mineola: Dover Publications.
- Smith, A. (Ed. J. C. Bryce). (1983). *Adam Smith's Lectures on Rethoric and Belles Letters*. (Glasgow Edition). Oxford: Oxford University Press.
- Smith, A. (Ed. S. M. Soares). (2007). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. (Digital Edition). Amsterdam: Libri Dijital Books.
- TUBA (Ed. M. Şeker vd.). (2020). *Türkiye Bilimler Akademisi Covid 19 Değerlendirme Raporu* Ankara. Erişim Adresi: <http://www.tuba.gov.tr/files/images/2020/kovidraporu/T%C3%9CBA%20Covid-19%20Raporu%206.%20G%C3%BCncelleme.pdf>. Erişim Tarihi: 11.09.2020.
- Webber, R. (2012). *Communicable Diseases: 4th Edition A Global Perspective*. Wallingford: CABI.

- Weber, M. (1975). *Roscher and Knies: the Logical Problem of Historical Economics*. (trs. Guy Oakes). New York: Free Press.
- Weber, M. (1999). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* (çev. Zeynep Gürata). (2. Baskı). Ankara: Ayraç Yayınları.
- Weynberg, Caren D. (2018). "Viruses in Marine Ecosystems: From Open Waters to Corel Reefs". *Enviromental Virology and Virus Echology*. (Ed. Carolyn M. Malmstrom). In (1-27). London: Elsevier.
- World Investment Report. (2020). *International Product Beyond The Pandemic, (United Nations Conference on Trade and Deveolpment 2020)*. Erişim Adresi: https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/wir2020_en.pdf. Erişim Tarihi: 15.10.2020.
- Worldometers (15 Ekim 2020). "Covid-19 Coronavirus Pandemic". Erişim Adresi: <https://www.worldometers.info/coronavirus/>. Erişim Tarihi: 15.10.2020.
- wto.org /World Trade Organization. (8 Nisan 2020). "Trade set to plunge as COVID-19 pandemic upends global economy". Erişim Adresi: https://www.wto.org/english/news_e/pres20_e/pr855_e.htm. Erişim Tarihi: 15.10.2020.